

H. ZAFER KARS

1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği

2. BASIM

Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Uygulama Ltd. Şti.'nindir.

Birinci Basım: Kasım 1984

İkinci Basım: Haziran 1997

Dizgi ve Teknik Hazırlık: Analiz Basım Yayın

Baskı: Yaylacık Matbaası

ISBN: 975-343-168-6

KAYNAK YAYINLARI: 37

H. ZAFER KARS

1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM UYGULAMA LTD. ŞTİ.

İstiklal Caddesi 184/4 80070 Beyoğlu-İstanbul

Tel: (0212) 252 21 56 - 99 Faks: (0212) 249 28 92

İÇİNDEKİLER

Mithat Paşa'nın anısına

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ	7
ÖNSÖZ	13
ANADOLU'DA DEMOKRATİK KİTLE HAREKETLERİ 1906-1908	17
I. Giriş	19
II. Demokratik Kitle Hareketleri 1906-1908	21
<i>İstanbul-1900 Yılı</i>	21
<i>Orta Anadolu</i>	21
<i>Batı Karadeniz</i>	22
<i>Bursa'da Dövülen Paşa</i>	22
<i>Doğu Anadolu Bölgesi İsyanları-İçsel Nedenler</i>	22
<i>Doğu Anadolu Bölgesi İsyanları-1905</i>	22
<i>Rus Devrimi'nin Etkisi</i>	23
<i>Erzurum İsyanının Yankıları</i>	23
<i>Bitlis-Van</i>	23
<i>Kadınların İsyanı</i>	24
<i>Diyarbakır'da Ayaklanma-"Telgrafhane Hadiseleri"</i>	24
<i>Erzurum İsyanı</i>	26
<i>Erzurumlu Devrimcilerin Örgütü: Can Veren Komitesi</i>	41
III. Demokratik Kitle Hareketleri ve Genç Türkler	43
<i>Anadolu'da Genç Türk Propagandası</i>	43
<i>Anadolu'da Genç Türk Örgütlenmesi</i>	45
<i>Anadolu'daki Genç Türk Örgütlerinin</i>	48
<i>Kitle Eylemlerindeki Yeri</i>	48
<i>Erzurum İsyanında Teşebbüs-ü Şahsi ve</i>	48
<i>Adem-i Merkezîyetçilik Cemiyeti'nin Yeri</i>	48

IV. Osmanlı Ordusu İçindeki	
Başkaldırma Hareketleri 1906-1908	53
Ordu İçindeki Başkaldırma Hareketlerinin Nedenleri	53
1908 Temmuz'una Kadar Ordu İçindeki Hareketler	54
Temmuz 1908	56
V. Sonuç	59
Anadolu Halkı Özgürlük Mücadelesinde	
Etkin Rol Oynamıştır	59
Genç Türk Hareketi Kitle Eylemleri	
Temeli Üzerinde Yükselmıştır	59
1906-1908 Demokratik Kitle Hareketleri	
1905 Rus Devrimiyle İlişkilidir	60
BELGELER	61
Kastamonu'da Hareket-i İhtilalkarane	63
Anadolu Kıyıları	70
Anadolu'daki Devrimci Hareket	72
İnkılap Niçin ve Nasıl Oldu?	79
Erzurum'da Hayvanat-ı Ehliye Rüsumundan	
Mütevellit İhtilal	82
1905 Rus Devriminin Türkiye'deki	
Devrim Hareketine Etkisi	94
1905-1907 Rus Devrimi Sırasında Küçük Asya'da	
Halk Ayaklanmaları ile İlgili Yeni Arşiv Belgeleri	122
Jön Türk Hareketi Öncesinde Doğu Anadolu'da	
Ayaklanmalar (Moskova Arşivi Belgelerine Göre)	126

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

1908 Devrimi'nden önceki birkaç yıl boyunca Anadolu'nun büyük kentlerini sarsan kitle hareketleri üzerine ilk derli toplu makale olan *Anadolu'da Demokratik Kitle Hareketleri 1906-1908*¹ yayımından bu yana on sekiz, konuyla ilgili belli başlı belgelerin topluca *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*² (kısaca *Belgeler*) başlığıyla yayımlanmasından beri de on üç yıl geçti. Bu süre içinde birçok yeni belge ortaya çıktı; konu, tarihçilerimizin ilgisine mazhar oldu. Sözü edilen iki yayımın bunda belirleyici etkisi olduğu kanısındayım.

Yeni yayım ve yorumların muhasebesine geçmeden önce, *Belgeler*'de yer alması gereken ancak benim o dönemde varlığını bilmediğim iki yerli kaynaktan söz etmem gerekiyor. Bunlardan ilki Nedim Ulusalkul'un 1937 tarihli *İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunu(n) İlk Hareketi "Erzurum İhtilali"*,³ diğeri de M. Ziyaeddin Demircioğlu'nun 1961'de yayımlanan *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*⁴ isimli kitaplarıdır. Ayrıntılı ve yeni sayılabilecek bilgi içermeseler de 1906-1908 Erzurum ve Kastamonu olaylarının birinci elden tanıklıkları olmaları nedeniyle değer taşımaktadır bu iki kaynak. Nedim Ulusalkul'un kitabından M. Bülent Varlık'ın yazısı⁵ sayesinde haberdar oldum.

1 H. Zafer Kars, "Anadolu'da Demokratik Kitle Hareketleri 1906-1908", *Türkiye Gerçeği*, Türkiye İşçi Köylü Partisi Merkez Organı, Kasım 1979, sayı 9, s.8-29.

2 H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Birinci Basım, Kasım 1984, 158 s.

3 Nedim Ulusalkul, *İstibdad Aleyhine Türk Ulusunu(n) İlk Hareketi "Erzurum İhtilali" ve Siyasal Bilgiler Okulu Ailesinin Türk Ulusu Namına İstibdad Aleyhine İlk Fedakârlığı*, Ankara Basımevi, Ankara, 1937, 56 s.

4 M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1961, 65 s.

5 M. Bülent Varlık, "II. Meşrutiyet Öncesi Erzurum Olayları", *Tarih ve Toplum*, Şubat 1986, sayı 26, s.57-58.

Orhan Türkdoğan, 1984'te *Belgeler*'te neredeyse eşzamanlı olarak Erzurum isyanı üzerine bir değerlendirme ve Barutçuzade Şevki Bey'in olaylarla ilgili anılarını yayımladı.⁶ Aynı anılar Önder Göçgün tarafından 1985 yılında tekrar yayımlanmıştır.⁷ Münip Yıldırğan'ın Erzurum isyanı anıları gene Orhan Türkdoğan tarafından 1987'de,⁸ konuyla ilgili Başbakanlık Arşivi belgeleri de Muammer Demirel tarafından 1990 yılında bir kitap halinde yayımlandı.⁹ Barutçuzade Şevki Bey ile Münip Yıldırğan'ın canlı anıları, olaylar ve kişiler hakkında birçok yeni bilgi ve ayrıntı vermektedir. Bu anılarla Başbakanlık Arşivi belgeleri tartışılmaz değere sahiptir.

Ancak konuyla ilgili en dikkate değer çalışma, sanırım Aykut Kansu'nun 1995'te yayımlanan *1908 Devrimi* isimli kitabıdır.¹⁰ İki nedenle: Bir; yazar, Amerikan ve Avrupa dış politika arşivlerindeki, yurtdışı kütüphanelerdeki birçok önemli belgeye (o dönemde Anadolu'da bulunan konsolosların raporları, bazı Ermeni gazeteleri gibi) ulaşabilmiştir. İki; yazar, 1908 Devrimi hakkında bir teze sahiptir. Bu kitabın özellikle ilk üç bölümü (Türk Tarihçiliğinde 1908 Devrimi Üzerine Birkaç Söz, 1906-1907 Vergi Ayaklanmaları, 1908 Devrimine Giriş ve 23 Temmuz 1908 Devrimi) konu hakkında geniş değerlendirme ve eleştiriler içermektedir.

Dış politika arşivlerinin bir tarih araştırması açısından önemi açıktır. Kanımca Aykut Kansu'nun kitabını değerli kılan ana unsur, içerdiği tarih tezi ve yazarın bu tezi kanıtlamak için gösterdiği ayrıntıcı çabadır. Kitabın ikinci bölümünün ilk paragraflarında açıklanan bu tezi A. Kansu'nun tümceleriyile aktarıyorum:

6 Orhan Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması I-II-III", *Türk Kültürü*, Temmuz 1984, sayı 255, s.453-466; Ağustos 1984, sayı 256, s.497-509; Eylül 1984, sayı 257, s.575-596.

7 Önder Göçgün, "H. Meşrutiyete Öncülük Eden Bir Hareket-Erzurum İhtilali ve Ona Dair Bazı Belgeler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1985, sayı 23/2, s.253-279.

8 Orhan Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması ile İlgili Yeni Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1987, sayı 47, s.23-39.

9 Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, IX+102 s.

10 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, 482 s.

"... Türkiye'de güçlü olan yaygın bir görüşe göre 1908 Devrimi, ... bürokratik bir reform hareketinden başka bir şey değildir.

"... Türkiye'de yerleşmiş geleneksel tarih anlatımı çerçevesinde 1908 olayları yukarıdan aşağı gerçekleştirilen bürokratik bir reform hareketi olarak görüldüğünden, ...sivil ve askeri bürokrasi tarafından bilinçli olarak yürütülmüş bir planın sonucu olduğu fazla sorgulanmadan kabul edilmektedir.

"Böylesi bir görüşte, değişimin, hiçbir halk desteği olmaksızın gerçekleştiği sonucu da ortaya çıkmaktadır (abç-HZK). ...gerçek anlamda kapsamlı devrimci etkinliklere yol açmış olabilecek nedenler hakkında hiçbir belirti sunulmamaktadır.

"Üstelik bu görüş, 1908 öncesi iki yıllık devrede meydana gelen yaygın, kitlesel huzursuzluklar ile mutlakiyetçi rejimin çöküşü arasındaki bağlantıyı, şaşırıcı bir biçimde görmezden gelmektedir (abç-HZK). Devrim öncesi Türkiye'deki kitlesel huzursuzlukların tarihi hâlâ yazılmayı beklemektedir.

...

"(Oysa) Bu dönemdeki olaylar, beraberlerinde öyle derin toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimler getirmiştir ki, olayı, kelimenin tam anlamıyla 'devrim' olarak nitelendirmek ve 1908'in hemen öncesiyle sonrasını anlatır ve yorumlarken konuya bu açıdan yaklaşmak en doğrusu olacaktır (abç-HZK)." (1908 Devrimi, s.25-27.)

1908 Devrimi sonrasındaki toplumsal, siyasal ve ekonomik değişikliklerin boyutunu ve bu değişimlerin toplumsal bilim terminolojisiindeki tanımını veya adını saptamak benim haddim değil. Ama A. Kansu'nun 1908 öncesindeki iki yıllık dönemde Anadolu'da meydana gelen kitle hareketlerinin 1908 Devrimi'yle ilişkisi konusundaki saptamasına katılmamak, yayımlanan bunca belgeden sonra artık mümkün görünmüyor.

Aslında bu tez, yani 1908 Devrimi'nin Osmanlı toplumunda sağlam bir kitlesel tabanı olduğu, Osmanlı toplumundaki yaygın ve şiddetli halk muhalefetine sonucunu olarak kabul edilmesi gerektiği ve bir toplumsal sınıfa tekabül ettiği, daha 1974'te zor koşullarda çalışan bir grup devrimci tarafından *Savunma*'da tesbit ve ifade edilmişti.¹¹ *Yeni Ortam* gazetesindeki yazı dizisinde¹² 1975'te ve *Türkiye Gerçeği*'nde *Savunma*'daki ifadelerle 1979'da tekrarlanan bu tez, *Belgeler*'de yeniden dile getirilmiş ve toplam on adet özgün belgeyle desteklenmişti. Kanıtlanmıştı demek daha doğru sayılabilir.

"Abdülhamit devrinde milli ticaret burjuvazisinin (abç-HZK) emperyalizm ve feodal tahakküme karşı mücadelesi şiddetlendi...

...

"...Halk yığınlarının ve askerlerin isyanı bütün imparatorluğa yayıldı ve istibdadı sarsmaya başladı...

...

"1906 yılından itibaren Anadolu ve Balkanlar'da geniş yığınların demokratik hareketi yükseldi. İstanbul, Erzurum, Van, Uşak, Sivas, Bitlis, Denizli ve Balkan şehirlerinde halk kitleleri, yılların biriktirdiği hınçla zulüm idaresine, pahalılığa ve vergilere karşı harekete geçtiler.

...

"Böylece İttihat ve Terakki, milliyetlerin ve geniş yığınların mücadelesine dayanarak (abç-HZK) halka kan ağlatan Abdülhamit istibdadını yıktı.

"1908 Devrimini yaratan halkımızın demokratik mücadelesi (abç-HZK), bütün dünyada ezilen milletlerin demokratik ve antiemperyalist mücadelelerinin bir parçasıydı." (*Savunma*, s.122-125.)

11 *Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi Davası Savunma*, Aydınlık Yayınları, ikinci basım, İstanbul, 1974, 520 s.

12 H. Zafer Kars, "Anadolu Kıyamları ve Erzurum İsyanı", *Yeni Ortam*, 23-29 Eylül 1975.

Savunma'dan sonra yayımlanan bütün yazı ve *Belgeler*, yukarıdaki cümlelerde özetlenen tarih tezini destekler ve kanıtlar. Kitabında *Belgeler*'e defalarca atıf yapan A. Kansu'nun aynı kitapta (*Belgeler*'de) ifade edilen bu tezden habersiz olması düşünülemez. Bu tez bir kez de 1986'da bir kitap eleştirisi çerçevesinde bütün açıklığıyla ifade edilmiştir:

"Bütün bunlar bir yana, sanıyorum kitabın ele alınıp irdelenmesi gereken esas yönü, şu soru ve yanıtında yatmaktadır:

"1908 Devrimi 'yığınsız bir inkılap', İttihat ve Terakki 'toplum katmanları dışında oluşmuş' bir örgüt müydü? Kitapta bu soruların yanıtı, döne döne yinelenen kocaman bir evet oluyor.

"İttihat ve Terakki örgütünün sınıfsal, 1908 Devriminin kitlesel bir temelden yoksunluğu, konuyu inceleyen birkaç yerli ve yabancı eserde ileri sürülen bir sav ve (gerçek olaylara dayanmayan) eksik bir gözlem olarak kabul edilmek gerekir ...

...

"... (İttihat ve Terakki), kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan Osmanlı ticaret burjuvazisinin sözcüsüydü ve Avrupa kapitalizmine, onun çıkarlarını kollayan feodal hükümete ve komprador tüccarlara karşı mücadele etmişti.

"Bu burjuva muhalefetine kitlesel temelini, feodal hükümetin baskılarına karşı halkın -geniş köylü kitlelerinin, işçilerin, Avrupa kapitalizminin rekabetine dayanamayarak işini ve tezgâhını kaybeden esnaf ve zanaatkarların, küçük memurların, genç subay ve aydınların, öğrencilerin- Anadolu'da ve İstanbul'da yürüttüğü mücadele oluşturuyordu... Kanım odur ki, Niyazi Bey'in İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile sonuçlanan başkaldırma eylemi ve Makedonya'da o dönemde bunu izleyen benzer hareketler, ancak o dönemdeki kitle mücadelelerinin yarattığı toplumsal ivmenin itici gücüyle mümkün olabilmiştir. Niyazi Bey'in isyanı başlattıktan sonra Yıldız Sarayı'na çektiği telgrafına 'Tüm ulusun isteği Anayasa'nın yürürlüğe konmasıdır. Er-

zurum'da yapılan zulüm milleti korkutmamıştır. Aksine daha da bu yolda direnmeye itici olmuştur"* sözleriyle başlaması, bu açıdan anlamlı sayılmalıdır."¹³

Belgeler'in 1984'te yayımlanmasının akademik tarih ve siyaset bilimi çevrelerinde derin bir sessizlikle karşılanmasını, bu çevrelerdeki *snobizmin* meslekten olmayan birisinin amatör tarih çalışmaları karşındaki tavrı olarak değerlendirmiştim. *Belgeler*'in *snobizm* sınırlarını zorlamasına rağmen. Aykut Kansu'nun 1974'ten 1984'e uzanan bir sürede defalarca ve birçok ayrıntısıyla açıkça dile getirilmiş ber tezi yok sayarak kitabında *kendi* tezini kanıtlama çabasını nasıl değerlendirmem gerektiğini bilmiyorum. Gene de A. Kansu'nun çalışması konu üzerinde (*Belgeler*'den sonra yayımlanmış) en kapsamlı ve bütünsel değerlendirmedir.

Devrim tarihimizin bu en az bilinen ve en ilgi çekici dönemi, akademik çalışmaların öznesi olmadan çok önce bu tarihi yaratanların günümüzdeki ardıllarının, bu tarihe şiddetle ihtiyaç duyan devrimcilerin ilgi odağı ve ilham kaynağı olmuştur.

H. Zafer Kars
Ankara, Şubat 1997

ÖNSÖZ

Hürriyet kahramanı Niyazi Bey 1908'de meşrutiyetin ilanıyla sonuçlanan isyanı başlattıktan sonra Yıldız Sarayı'na çektiği telgrafına "Tüm ulusun isteği Anayasa'nın yürürlüğe konmasıdır. Erzurum'da yapılan zulüm milleti korkutmamıştır. Aksine bu yolda daha da direnmeye itici olmuştur" diyerek başlıyordu. Devrimin manifestosu sayılabilecek bu telgrafta yer alan "Erzurum'da yapılan zulüm" sözcükleri, demokrasi tarihimizle ilgilenen araştırmacılarımız için ne anlam taşımaktadır? Sanıyorum bu sorunun yanıtı pek kısa ve olumsuzdur.

Oysa 1908 Devrimi'nden önceki iki yıl boyunca Erzurum'da ve diğer Anadolu kentlerinde süregelen kaynaşma, Abdülhamit yönetimi için korku ve endişe kaynağı olmuş, Genç Türk örgütlerinde heyecan ve sevinç yaratmış, önlerinde yeni siyasi ufuklar açmıştır. Bu büyük tarihsel olaylar sürecini anlatan belgelerin, yakın zamana kadar karanlıkta kalmış olması talihsizliktir.

1906-1909 yılları arasında yayımlanan çeşitli yazılar ve M. Nusret'in 1922'de yayımlanan kitabındaki bölüm bir yana bırakılırsa, konuyla ciddi olarak ilk ilgilenenler Sovyet tarihçileri H.M. Tsovikyan ve A.M. Valuyskiy olmuştur.* Bu yazarların eserleri, ülkemiz düşünce alanına ancak Y.A. Petrosyan'ın 1974'te Ankara'da yayımlanan *Sovyet Gözüyle Jön Türkler* başlıklı kitabındaki alıntılarla çıkabilmişlerdir.

"Anadolu Kıyıları ve Erzurum İsyanı" (*Yeni Ortam*, 23-29 Eylül 1975) ve "Anadolu'da Demokratik Kitle Hareketleri 1906-1908" (*Türkiye Gerçeği*, Kasım 1979, sayı 9) başlıklı yazıların yayımlanmasından sonra ele geçen yeni belgeler o kadar çeşitli, zengin ve özgündürler ki, toplu halde yayımlanmaları en doğru hareket olacaktır. Elinizdeki kitap bu düşüncenin ürünüdür.

* Ülkemizde yayımlanan ancak ilgi çekmeyen kısa bir gazete yazısını da anmak gerekir: "M. Reşid, Erzurum İsyanı Bir Meşrutiyet İnkılabı Olabilirdi", *Hürriyet*, 29 Kasım 1950.

* *Balkanlarda Bir Gerillacı, Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, Mart 1975, s.95.

¹³ H. Zafer Kars, "Yakın Tarihimizin Uzak Olayları (ya da Yığınsız İnkılap Yanılgısı Üzerine)", *Saçak*, Mayıs 1986, sayı 28, s.60-62. Eleştirilen kitap bir Talat Paşa biyografisidir: Tefik Çavdar, *Talat Paşa Bir Örgüt Üstasının Yaşam Öyküsü*, Dost Kitabevi Yayınları, ikinci basım, Nisan 1984, Ankara, 555 s.

Kitabın başlangıcında yer alan "Anadolu'da Demokratik Kitle Hareketleri 1906-1908", *Türkiye Gerçeği*'nde yayımlanan yazının kısmen değiştirilmiş ve gözden geçirilmiş biçimidir. Konuyu topluca sunması nedeniyle buraya tekrar alınmıştır. Bu yazıda yer yer kaynak gösterilen Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi belgelerine ve Genç Türk organı *Meşveret*'ten yapılan alıntılara, kitabın Belgeler bölümünde ayrıca yer verilmemiştir.

Yayımlanan belgelerin tümü, Milli Kütüphane ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi kaynaklarından sağlanmış veya Milli Kütüphane Bibliyografya Enstitüsü aracılığıyla yurtdışından getirilmiştir.

Okurun da izleyeceği gibi, toplu halde sunulan bu belgelerde, kaçınılmaz konu tekrarları vardır. Ancak, belgelerin özgünlüğü ve araştırma-cıya oldukları gibi sunulmaları gerektiği düşüncesi, herhangi bir kısaltma girişimini engellemiştir.

Yabancı kaynaklı belge çevirilerinin istenen nitelikte olmadığını kabul etmek gerekir. Taşıdıkları değer, bu olumsuz yönlerini sanıyorum dengeleyecektir.

Belgeler ve içerikleri hakkında birkaç gözlemlerde bulunmak mümkün.

Birincisi, hareketin başını kent ve kasaba eşrafı çekmiştir. Kastamonu, Diyarbakır, Erzurum'da meydana gelen olaylara önyak olanlar, kentin zengin esnaf ve tüccarlarıdır. Demokratik talepleriyle, bu hareket, yoksul halkı da peşinden sürüklemiştir. Belgelerde birkaç bin kişilik kalabalıklardan söz edilmektedir. 1908 öncesi Anadolu'da meydana gelen olayların, ağır vergiler ve ticari kısıtlamalardan bunalan ticaret burjuvazisinin başını çektiği demokratik bir hareket olduğu söylenebilir.

İkinci nokta, hareketin Genç Türk örgütleriyle bağlantısı konusunun son derece belirsiz olmasıdır. Hareketin İttihat ve Terakki veya bir başka Genç Türk örgütü tarafından düzenlenip yöneltildiği savları, kanımca birer gerçek olmaktan çok öznel düşünce ve özelemlerin anlatımıdır. Aynı belirsizlik, Erzurum'daki yerel devrimci örgüt Can Veren Komitesi konusunda da vardır. Bu belirsizlik, 1906-1908 döneminde Doğu Anadolu ve Kafkasya'da basılan yerel gazetelerin bulunup incelenmesine kadar sürecektir sanıyorum.

Diğer bir nokta, Ermeni yazar ve kaynaklarının, bu kitle hareketlerini, kendi amaçları için kullanmak düşüncesiyle abartmış olabilecekleridir. Yerli kaynaklarda verilen bilgiler bu olasılığı tümüyle ortadan kaldıracak kadar açık seçiktir. Gene de, Basmadjian'ın yazısında görüleceği gibi, Ermeni hareketi lehine bir yorum getirilmeye çalışıldığı da gerçektir.

Tarihimizin bu dönemi üzerine yapılacak daha ayrıntılı bir araştırmanın şu kaynaklara dayanması gerekir: Rus, Fransız, Alman ve İngiliz dış politika arşivleri, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da o dönemde yayımlanan yerel basın organları ve teknik nedenlerle tümüyle tarayamadığım eski harfli Türkçe ile basılı Genç Türk gazeteleri ve örgütsel belgeleri.

Kitabın, tarihimizin önemli ve ilgi çekici bir dönemi üzerindeki ay-mazlığa son vermesini ve yeni araştırmalara başlangıç olmasını umut ederim.

H. Zafer KARS
Ankara, 1983

ANADOLU'DA DEMOKRATİK KİTLE HAREKETLERİ
1906-1908

H. Zafer Kars

I

GİRİŞ

Türkiye'de 19. yüzyılın ortasında kendisini göstermeye başlayan burjuva devrimci hareketin tarihi, özellikle Yeni Osmanlılar'dan Genç Türk Hareketi'ne uzanan dönem ve Genç Türk Hareketi, yorum açısından genellikle klasik tarih anlayışının sınırları dışına çıkarılamamıştır. Kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan Osmanlı ticaret burjuvazisinin Avrupa kapitalizmine, onun çıkarlarını kollayan feodal hükümete ve komprador tüccarlara karşı başlattığı muhalefet, hangi güçlere umut bağlanıyordu? Bu muhalefetin temelini, feodal hükümetin baskılarına karşı halkın –geniş köylü kitlelerinin, işçilerin, Avrupa kapitalizminin rekabetine dayanamayarak işini ve tezgâhını kaybeden esnaf ve zanaatkarların, küçük memurların, genç subay ve aydınların, öğrencilerin– Anadolu'da ve İstanbul'da yürüttüğü mücadele oluşturuyordu. Türkiye'de burjuva devrimci hareketinin siyasi programı, eylem biçimleri, uzun mücadele süreci içinde değişmiş ve olgunlaşmış, halkın mücadelesi, 1860'larda reformcu-liberal bir hareket olarak başlayan burjuva muhalefetinin, burjuva devrimci bir nitelik kazanmasını çabuklaştırmıştır.*

Türkiye'de burjuva devrimci hareketin tarihi, bir anlamda, hareketin itici gücü olan halkın feodal rejime ve emperyalizme karşı mücadelesinin tarihidir. 1906-1908 yılları arasında Anadolu'nun birçok

* 1906-1908 yıllarında Anadolu'da halkın feodal rejime karşı mücadelesinin yükselmesi, Genç Türkler ile Abdülhamit rejimine karşı olan siyasi güçleri, birleşme ve ortak eylem konularını acil bir sorun olarak ele almaya, eylemlerini hızlandırmaya zorlanmıştır. 1907 Aralık ayında Paris'te yapılan II. Osmanlı Liberalleri Kongresi, genel ayaklanma, silahlı direniş, siyasi grevler vb. yöntemleri rejimin devrilmesi için kullanılabilecek eylem biçimleri olarak benimsemiştir.

kentinde baş gösteren ayaklanmalar, protesto gösterileri ve direnişler bu tarihin en canlı, en ilgi çeken olaylarındandır. Genç Türk edebiyatında "Anadolu kıyıları" olarak anılan bu demokratik eylemler, özellikle doğu kentlerinde –Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Van, Kayseri, Sivas– yoğunlaşmıştır. Kastamonu, Ankara, Trabzon ve Sinop'ta da ayaklanmaların olduğu bildirilmektedir.

Bu ayaklanmalar "ortak Osmanlılık anlamından yoksun, bölgesel nitelikte"¹ ve çoğu örgütsüz hareketlerdi. Buna rağmen, ayaklanmaların hepsi benzer istekler ileri sürülmüştür: Keyfi davranan vali ve memurların görevlerinden alınması, hükümet dairelerindeki yolsuzlukların önlenmesi ve vergilerin azaltılması.

1906-1908 döneminde Osmanlı ordusu içinde de başkaldırma hareketleri meydana gelmiştir. Bu yazıda, halk kitlelerinin 1906-1908 döneminde Anadolu'da belirgin bir yükselme gösteren demokratik mücadelesi ve ordu içindeki başkaldırma hareketleri sunulmaya çalışılmıştır.

II

DEMOKRATİK KİTLE HAREKETLERİ 1906-1908

1906-1908 döneminde Anadolu'da yükselen kitle mücadelesinin esas eylem biçimi, –özellikle İstanbul'dan uzak bölgelerde– feodal hükümete karşı kent ayaklanmalarıydı. Halk yığınları, Batı Anadolu'da değişik eylem biçimlerine de başvurmuşlardır.

İstanbul-1900 Yılı

İstanbul'da duvarlara, yayınlanan iradelere rağmen memur aylıklarının düzenli bir biçimde ödenmesini sağlamadıkları için Sultan'ı ve hükümeti eleştiren afişler yapıştırılır.

Afişlerde ayrıca sadrazam, harbiye nazırı, madenler ve ormanlar idaresi nazırlarının kendilerine tantanalı saraylar yaptırdığı bu yoksul devlet, gözler önüne serilmektedir.¹

Orta Anadolu

1906 yılının ilk yarısında Ankara'da, Erzurum'daki Mart 1906 isyanına benzer bir olay meydana gelir. –Büyük bir olasılıkla, postane işgal edilerek– saraya, halkın valinin davranışlarından hoşnut olmadığını bildiren telgraflar çekilir. Bunun üzerine vali görevinden alınır.²

¹ Sovyet tarihçisi A.F. Miller'in yorumu, aktaran Y.A. Petrosyan, *Sovyet Görüşüyle Jön Türkler* (Ankara, 1974), s.234.

¹ *Mechveret*, Organe de la Jeune Turquie, Supplément Français, Temmuz 1900, No.1, s.4.

² *Mechveret*, 1 Ağustos 1906, No.178, s.8.

Batı Karadeniz

1906 Mart'ında, Kastamonu'da halk belediye seçimlerine katılmayı reddeder. Seçimlerin boykot edilmesiyle ilgili gösterileri yönetenler, bu konuda askeri makamlara da açıklamada bulunarak, halkın, kent gelirinden kendisine pay alan valiyi ve "özel vergi"yi protesto ettiğini bildirirler. On beş kişilik bir gösterici kalabalığı, postaneyi ele geçirir. Gösterilere katılan subaylardan biri, İstanbul'a, ayaklananların istediklerini bildiren bir telgraf çeker. Sultan, kısmen de olsa bu istekleri yerine getirmek zorunda kalır.

1906 baharında Sinop'ta da hükümete karşı gösteriler olur.³

Bursa'da Dövülen Paşa

Bursa'da sürgün olarak bulunan Fehim Paşa, kaldığı evin sahibine kaba bir biçimde hakaret eder. Bunun üzerine, Yıldız Köşkü'nün bu eski haydudunun hakaretine uğrayan babalarının öcünü almak isteyen ev sahibinin oğulları tarafından feci bir biçimde dövülür. Olay, 1907 yılı başlarında geçer.

Bursalılar ayrıca, toplum için bir tehlike olarak kabul ettikleri Fehim Paşa'nın kentten ayrılmasını sağlamak için Bab-ı Ali'ye yazılan bir dilekçeyi de imzalarlar.⁴

Doğu Anadolu Bölgesi İsyanları-İçsel Nedenler

Doğu Anadolu Bölgesi kent ayaklanmalarının başlıca nedenleri, vergilerin ağırlığı, yeni vergi konması, yerel yöneticilerin -valilerin- yolsuzlukları ve Hamidiye Alayları'nın köylü kitleleri üzerinde uyguladığı yağma, talan ve zorbalıktır.

3 Y.A. Petrosyan, *age*, s.236.

4 *Teraiki*, Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin yayın organı, Paris, aktaran T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, sayı 10, s.142 (dipnot 2).

Y.A. Petrosyan, 1906-1908 yıllarında Doğu Anadolu'da baş gösteren isyanlara 1894-1895 Ermeni olaylarından sonra bölgesel ticareti ellerine geçiren Türk ticaret burjuvazisinin karşısına çok daha güçlü bir rakibin, kapitülasyonlardan yararlanarak kolayca başarıya ulaşan yabancı kapitalistlerin çıkmasının ve köylüden yeni vergiler alınması kararının toplumun değişik sınıflarında yarattığı hoşnutsuzluğun neden olduğunu yazmaktadır.⁵

Doğu Anadolu Bölgesi İsyanları - 1905 Rus Devrimi'nin Etkisi

Bütün bunların yanı sıra 1905 Rus Devrimi'nin ve İran'da meşrutiyetin ilanıyla sonuçlanan olayların, Doğu Anadolu'daki isyanlar üzerinde büyük etkisi olmuştur.

Türkiye'deki yüksek dereceli Rus memurları bile bu gerçeği gizleyememişlerdir. İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Zinoviyev, "Kafkasya'da doğup başlayan ihtilalci hareketler, geçen yıl, Erzurum ilinde de etkisini gösterdi"⁶ diye yazmaktadır, bir mektubunda.

Erzurum İsyanının Yankıları

Erzurum'daki Mart 1906 isyanı Trabzon, Sivas ve Kayseri bölgelerine yayılır.⁷

1906 baharında Trabzon valisi ayaklanan halk tarafından görevinden uzaklaştırılır. Vali İbrahim Paşa'nın gördüğü işi, halkın kendisi görecektir bundan böyle.⁸

Bitlis-Van

22-24 Haziran 1907'de Bitlis'te ayaklanma olur. Halk bir polis komiserini öldürür, valiyi yaralar ve saraya telgraflar çekilerek baskısından bezdikleri bu valinin derhal azlini isterler. Saray, bu harekete karşı ilk

5 Y.A. Petrosyan, *age*, s.234.

6 Aynı eser, s.236.

7 T.Z. Tunaya, *age*, s.142 (dipnot 2).

8 Y.A. Petrosyan, *age*, s.234-238.

cevabında asker göndermekte olduğunu, isyanı bu şekilde bastıracağını bildirir. Telgrafhaneyi ellerinde tutan ihtilalciler buna, "dövüşeceğiz" diyerek cevap verirler. Abdülhamit boyun eğdi, vali azledilir.⁹

Halk, 1907 yılında, yozlaşmış idarecilere karşı Van'da ayaklanır.¹⁰

Kadınların İsyanı

1908 Haziran'ında Sivas'ta bir başka isyan patlak verir. 23 Haziran 1908 sabahı civardan gelen elli kadar kadın, vilayet konağı önünde toplanır ve "pahalı ve kötü kalite ekmeği" protesto ederler. Kadınların önyak olduğu isyan hızla yayılır, beş yüz kişilik bir kalabalık vilayet konağının camlarını indirir, un depolarını yağma eder. Un vuruncularıyla ortak hareket eden belediye başkanı, apacak kaçarak linç edilmekten kurtulur.¹¹

Diyarbakır'da Ayaklanma – "Telgrafhane Hadiseleri"¹²

"Gönüllere fedailik dolmalı

*Bağırmalı ya adalet, ya ölüm."*¹³

1906-1908 döneminde Doğu Anadolu kentlerinde meydana gelen ayaklanmalarda, halkın baskısından bezdiği "Hamidiye Alayları"nın kaldırılması veya denetim altına alınması, ortak bir talep olarak ileri sürülmüştür. Diyarbakır'da, aynı dönemde kendisini gösteren ayaklanmalar da bu özel birliklerin zulüm ve zorbalığından kaynaklanmıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Hamidiye Alayları'nın bir bölümünün başında, Viranşehir'de yerleşik Milli aşiretinin başkanı Mahmut oğlu İbrahim Ağa bulunuyordu. Saray tarafından çok sevilen ve 1902 yılında "paşa" rütbesi verilen bu aşiret reisinin emrinde yirmi alay vardı.

⁹ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi belgelerinden aktaran Ö.S. Coşar, *Milliyet*, 2 Haziran 1973.

¹⁰ F.D.B.A. belgelerinden, *Milliyet*, 7 Haziran 1973.

¹¹ Aynı yerde.

¹² Diyarbakır isyanı hakkındaki tüm bilgiler bir tek kaynaktan alınmıştır: *Diyarbakır'ın Yılı*, 1967, s.205-206.

¹³ Ziya Gökalp'in Şaik İbrahim Destanı'ndan. Ziya Gökalp, *Şaik İbrahim Destanı ve Bir Kipte Toplanmış Şiirler*, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul, 1976, 76 s.

İbrahim Paşa'nın emrindeki Hamidiye Alayları, Diyarbakır civarına kadar saldırıyor, köyleri talan ve yağma ediyorlardı. Sarayın kendisini tutması yüzünden devlet kuvvetleri olaylara seyirci kalıyor, yapılan şikâyetler hiçbir sonuç vermiyordu. Üstelik şikâyet edenler, kendisi tarafından çeşitli hakaretlere ve işkencelere maruz kalıyorlardı.

Bu baskılara dayanamayan Diyarbakır halkı 1905 Temmuz'unda ayaklanır. Telgrafhane işgal edilir. Doğrudan Abdülhamit'le ilişki kurularak İbrahim Paşa ve avanesinin askerlikten çıkarılmaları ve sürülmeleri istenir. Ayrıca, bazı yüksek görevlilerle subayların İbrahim Paşa'yı korudukları da saraya bildirilir. Bu olay, bir inceleme heyeti gönderileceği sözünün verilmesi üzerine yatıştır. Diyarbakır'a gelen inceleme heyeti yararlı olmaz. Ancak, İbrahim Paşa bir süre sonra Hicaz demiryolunu koruma göreviyle Şam'a gönderilir.

Diyarbakır'daki bu ilk ayaklanma, "Birinci Telgrafhane Hadisesi" olarak anılmaktadır.

"İbrahim Paşa'nın yeni görevine gidişi üzerine Diyarbakır bölgesi iki sene kadar rahat ve huzura kavuşmuş oldu. Ama 1907 senesinde Hamidiye Alayları yeniden işi azıtıldı. Yağma ve soyguna başladılar. Ta şehir civarına kadar gelen İbrahim Paşa kuvvetleri diledikleri köye saldırıp mallarını, hayvanlarını alıp gidiyorlardı. Soygun hadisesi yüzünden ticaret felce uğramıştı."

Bu durum, 1908 yılında Diyarbakır'da ikinci bir "Telgrafhane Hadisesi"nin patlak vermesine yol açar.

"Hükümet ileri gelenlerinin olaylara kayıtsız kalışı halkı yeniden galeyana getirdi. Ziya Gökalp başta olmak üzere Pirinççizade Arif, Yasinzade Şevki (Ekinci), Cizreliloğlu Aziz, Hacı Kadırağazade Rıza, Müftü Suphi Efendi ve kentten diğer ileri gelenleri, "nakib-ül eşraf" Hacı Mesut Bey'in evinde toplandılar. Yeniden telgrafhane işgal edildi. On bir gün işgal altında kalan telgrafhaneden, padişaha, İbrahim Paşa'nın uzaklaştırılması hakkında birçok telgraf çekildi. Sarayın bütün ısrarlarına rağmen halk dağılmadı. Telgrafhanenin on bir gün işgaliyle bütün habertişmenin kesilmesi Bab-ı

Ali'yi telaşlandırdı.* Nihayet, İbrahim Paşa'nın Halep'e gönderileceği, gerekli incelemenin yaptırılarak cezalandırılması yönüne gidileceği ve gasp edilen malların geri verileceği hakkında ferman çıkınca halk dağıldı."

Bu olaydan sonra, İbrahim Paşa'nın Halep'e sürülmesi için irade çıkar. Kente gelen inceleme heyeti ise, İbrahim Paşa ile birlikte "Telgrafhane Hadisesi"nin elebaşlarının da cezalandırılması ve sürülmesi gerektiğine karar verir. Bunun üzerine Abdülhamit hem İbrahim Paşayı, hem de olayın elebaşlarını affeder, "iş tekrar bir sonuca bağlanmamış olur."

1908 Devrimi'nden sonra Diyarbakır'da halkın tekrar harekete geçmesi üzerine İbrahim Paşa görevinden uzaklaştırılır.

Erzurum İsyanı

*"Mazlum aldık intikamını
Yüce ettik dadaşlığın namını
Kırdık zalimlerin ihtişamını
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar!"¹⁴*

Erzurum isyanı, Anadolu'da 1906-1908 döneminde görülen ayaklanmaların en büyüğü ve en önemlisidir. Bir seneden fazla süren isyan, önderlerinin sonradan tutuklanıp mahkûm edilmelerine rağmen hükümetin yenilgisiyle sonuçlanmıştır. İsyanın nedeni olan iki yeni vergi, "hükümetin beş parasızlığına rağmen bütün Rumeli ve Anadolu'da"¹⁵ kaldırılmış, Erzurum'da baskı, zulüm ve yolsuzluğun simgesi olan valiler görevlerinden alınmışlardır.

Erzurum'da, Nazım Paşa'nın valiliği sırasında (1902-Mart 1906) imparatorluğun her yanında olduğu gibi devlet dairelerinde rüşvet ve

* O dönemde Avrupa'yı Hindistan, Çin ve Avusturya'ya bağlayan telgraf hattı Diyarbakır'dan geçiyor. Diyarbakır postanesinde sürekli olarak Fransızca haberleşmeyi sağlayabilecek görevliler bulunuyordu. Halkın, on bir gün süreyle postaneyi işgal etmesi ve tüm haberleşmenin kesilmesi, Avrupa devletlerinin Babıâli'yi sıkıştırmalarına yol açmıştı.

¹⁴ Dr. Abdullâh Cevdet Bey'in, "Erzurum ihtilali sırasında ahaliye hitaben yazdığı vatan şüir"nden. Şiirin tümü için, bkz. Mehmet Nusret, *age*, s.56.

¹⁵ *Terakki*, Paris, sayı 11, s.3.

iltimasız iş görülemez hale gelmiş vergi bahanesiyle halktan usulsüz para toplanmıştı. "Bir taraftan da askerlerin perişan bir halde kalması, subayların aylarca maaş alamaması heyecanı kat kat artırıyor, yangına körükle gidiyordu... Hastanede ölen bir erin masrafları veya hastalara süt parası verilmesi için Vali Nazım Paşa'ya başvuran bir memuru, vali, 'bir mecidiye bir neferden hayırlıdır' diye hükümetten kovuveriyordu. 350 bin lira gelirin 90 bin lirası İstanbul'a gönderiliyordu. Vali hazretleri de bu yüzden nişanlar, rütbeler alıyordu."¹⁶ Abdülhamit hükümetinin evcil hayvanlardan "hayvanat-ı ehliye rüsumu" adı altında yeni bir vergi almaya başlaması ve "sözüm ona ordunun ihtiyaçları için"¹⁷ "rüsum-u şahsiye" koyması, Erzurum hakkında devlet yönetimine ve yiyici devlet memurlarına, özellikle Vali Nazım Paşa'ya duyulan kını taşıran son damla olur. "kıvılcım saçığı sararak hükümeti tehdit etmeye"¹⁸ başlar.

Halkın ilk tepkisi, bir dilekçeyle valiliğe başvurmak olur. 20 Şubat 1906'da¹⁹ vilayet makamına on üç imzalı bir dilekçe verilerek "hayvanat-ı ehliye rüsumu"nun kaldırılması istenir. Vali, halkı temsilen gelen ve dilekçede imzası bulunanlara, "kısa bir sürede verginin kaldırılmasını sağlayacağımı" söyler. Bu dilekçeyi, Pasinler halkının bir ay önce verdiği aynı konuya ilişkin dilekçeyle birlikte İstanbul'a gönderir.

Dilekçelere ilâştirdiği ek yazıda ise şöyle der vali:

"Dışarıdan yapılan aldatıcı kışkırtmalara eğilimli kişilerin telkinleri sonucu Pasinler ahalisinden az sayıda birkaç kimse hayvanat rüsumu ve vergi-i şahsi vermeyeceklerine dair birtakım anlamsız mazeret ileri sürerek diğer... ahaliyi de kendilerine katmak için kışkırtmada bulunuyorlarsa da iş genişlemeden yeterli ve etkili araçlara müracaat olundu. Bu uğurda her fedakârlığa katlanmaktan geri durmayacağımı (size) bağlılığım (gereğince) arz ederim. Ferman velinimetim padişahımdır. 2 Mart 1906."²⁰

¹⁶ Mehmet Nusret, *age*, s.57-59.

¹⁷ Y. A. Petrosyan, *age*, s.237-238.

¹⁸ Mehmet Nusret, *age*, s.57-58.

¹⁹ Mehmet Nusret, *Tarihçe*'sinde, Erzurum isyanının 1321-1322 (1905-1906) yıllarında meydana geldiğini yazmaktadır. Oysa miladi tarih kullanan diğer kaynakların tümü, isyanın 1906-1907 yıllarında olduğunu bildirmektedirler. Bu nedenle ikinci tarih doğru kabul edilmiştir.

²⁰ Mehmet Nusret, *age*, s.58.

İstanbul'dan haber alınamayışı, vergilerin kaldırılmasını bekleyen halk arasında huzursuzluk yaratır. Yeni vergilere karşı başlatılan protesto hareketinin önde gelen kişilerinden Hacı Akif Ağa, vergi sorunuyla ilgilenen on beş kadar hayvan tüccarını Tebriz Kapısı'ndaki Tophaneli işhanına çağırır. Yapılan toplantıda saraya bir telgraf çekilmesi kararlaştırılır. Telgrafta, yeni vergilerin kaldırılması isteği tekrarlanmaktadır.

"Mabeyn-i Hümayun Yüce Başkâtipliği vasıtasıyla Osmanlı padişahı Padişah Efendimize Öteden beri uyruklarının bağlılığı nişanlardan olan Erzurum ahalisinin yoksulluk ve ihtiyaçları en son dereceye varmış ve memleket birkaç defa malavakı hücumlara maruz kaldığından tarımsal ve ticari servetimiz elimizden gitmiştir.

"Senenin ekseri vakti kışla geçen vilayetimizde hayvanat rüsumu ve vergi-i şahsi vermeye gücümüz yetmediğinden efendimizin yüce isteklerinden başımızın tacı efendimizden affınızı dileriz. 12 Mart 1906".²¹

Bu telgraf, İstanbul'da yöneticiler arasında korku yaratır. Vali Nazım Paşa ise saraya, kuşku duyulacak bir şey olmadığını bildirir, "haldenin bir haftada kapatılacağını" vaat eder.

Ama İstanbul'dan gene olumlu bir cevap alınamaması üzerine Can Veren adlı direniş örgütünün* yöneticileri postaneye el koyarlar. Valinin postanedeki kalabalığı dağıtmak istemesi, Erzurum'da 13 Mart 1906'da ilk ayaklanmanın patlak vermesine neden olur. Ayaklanmayı Can Veren örgütü yönetmektedir. Mehmet Nusret, bu olayları şöyle anlatıyor:

"... Telgrafhanedeki kalabalığı yasaklamak ve buna sebep olanları yakalamak üzere vali bizzat emir vererek 26. Nizamiye Alayının 2. taburunu ahali üzerine sevk etti. Askerin zaten silah kullanamayacağını bilen cemiyet başkanları, derhal çarşılar tellallar çıkartarak dükkanların kapatılmasını emretiler ve hükümete güvensizliklerini bildirerek akın akın telgrafhane etrafında toplanmaya başladılar. Vali, halkın dağılmasını o vakit belde müftüsü (olan) Hacı Lütful-

lah Efendi aracılığıyla ilan ettiyse de... adı geçen müftü de ahali zümresine katılarak hükümeti tanımaz oldu. Vali de kendisine yardımcı bulamayınca, korkusundan konağa kapanarak hükümete gelmez oldu."²²

Müftü, yeni vergilerin "şeriata aykırı"²³ halkın "protestosunun haklı"²⁴ olduğuna karar verir.

İsyancılar, saraya telgraf çekerek Vali Nazım Paşa'nın görevden alınmasını ve vergilerin kaldırılmasını isterler. "Halk... İstanbul'dan gelecek cevabı bekleyerek postanede geceledi... O gece altı binden fazla halk sabaha kadar ayakta vakit geçirmiştir."²⁵

İsyancıların İstanbul'la haberleşmesi on günden fazla sürer. Saray'a, halkın isteklerini bildiren otuz kadar telgraf çekilir. Ancak, Saray'dan olumlu bir cevap alınamaz. Bunun nedeninin, valinin konağındaki makineyi kullanarak İstanbul'a çektiği telgraflar olduğu anlaşılır.

"Meğerse vali... Abdülhamit'e yazdığı telgraflarda, mesele çıkarılanların birtakım sürgünlerden ibaret olduğunu, bunların da bu hale uzun müddet devam edemeyip haliyle dağılacaklarını bildiriyor, hatta kendisi görevden alınsa şımarık halkın bütün bütün itattan çıkacağını yazıyormuş. Bu yüzden saray da işi susarak geçirtiyormuş... Nihayet, meşrutiyetçi bir kişi olan Suphi Bey adındaki başmüdür meseleyi el altından atlatınca, telgraf makinesi iptal edilerek vali de konağında hapsedildi. Bu sırada subaylar valiyi himaye eder görünüyorlardı."²⁶

On günden fazla süren haberleşme sonucunda, sorunun kesin çözümünün 4. Ordu müşiri Zeki Paşa'ya verildiği bildirilir. "Bunun nedeni, subayların işe karışmalarının önlenmesi ve bütün subayların arzularının yerine getirilmesinden ibaretti."²⁷ Ancak Saray yönetimi, bu sözünde de

22 Aynı eser, s.60.

23 Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, (Ankara, 1963), Kısım I, c.1, s.338.

24 *Mechlveret*, 1 Aralık 1906, No.182, s.4.

25 Mehmet Nusret age. s.60.

26 Aynı eser. s.60-61.

27 Aynı eser, s.61.

21 Aynı eser, s.59-60.

* Can Veren örgütü ayrı bir bölümde ele alınmıştır.

durmaz, Zeki Paşa Erzurum'a gelmez. Erzurum halkının geçici vaatlerle aldatılamayacağını anlayan hükümet, kısa bir süre sonra Vali Nazım Paşa'yı görevinden alır, vergilerin toplanması da ertelenir.²⁸

Bütün bu olaylar, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi belgelerinde şöyle anlatılmaktadır:

"Erzurum halkı önce saraya protesto telgrafları çekti. Bütün dükânlar kapatıldı. Vali, halkın sokaklarda toplandığını görünce hareketin elebaşlarından bazılarını tevkif ettirdi ve askere ateş emri verdi. Asker, halka ateş etmeyi reddetti ve bu arada kendisini ateş etmeye mecbur etmek isteyen bir subayı da yaraladı. Bu durum karşısında, Saray, vali Nazım Paşa'yı azletti ve vergilerin toplanması işini erteledi."²⁹

"İsyan esnasında Erzurum'da bir hafta kadar çarşılar kapanmış olduğundan şehir işe buhranına uğramıştı. Bunun üzerine eşraf günlerce muhtaç ailelerin işesini temin etmiş ve mukavemeti beslemiştir."³⁰

13 Mart 1906 isyanı, halkın Osmanlı Hükümeti karşısında ilk başarısıdır. Hükümet, halkın başlıca isteğini yerine getirerek valiyi görevden almak zorunda kalmıştır. İsyanın başlamasından, halkın isteklerinin kabulüne kadar geçen süre içinde kentteki yöneticiler otoritelerini bütünüyle yitirmişlerdir.

Yeni vali Ata Bey'in Diyarbakır'dan gelişine kadar, 4. Ordu müfettişi Şevket Paşa valiliğe vekâlet etmek üzere Erzincan'dan Erzurum'a gönderilir. Yirmi gün sonra Ata Bey görevine başlar.

Ata Bey, valiliğinin (Mayıs-Ekim 1906) ilk aylarında Erzurum halkına karşı bir harekette bulunmaz. "Ata Bey, işe başlayınca herkesin sev-

28 Nazım Paşa, bir kaynağa göre Kastamonu (*Erzurum İli Yılığ*, 1967, s.182), bir başka kaynağa göre ise Diyarbakır (Y.A. Petrosyan, *age*, s.238) valiliğine atanmıştır.

29 F.D.B.A. belgeleri, *Milliyet*, 30 Mayıs 1973. Burada "ilk isyan hareketinin 1906 Mayıs'ında" çıktığı belirtilmektedir. Ancak, gene Ö.S. Coşar'ın aktardığı Fransız belgelerinin başka bir yerinde 1906 Mart ayında çıkan bir isyandan söz ediliyor. (*Milliyet*, 2 Haziran 1973). Mehmet Nusret ise, ilk isyan hareketinin tarihini "Mart ayının 13. günü" olarak vermektedir. Bu durumda, ilk isyanın F.D.B.A. belgelerindeki karışıklığa rağmen, 1906 Mart ayında çıktığını kabul etmek yanlış olmaz.

30 A.B. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945, s.221.

gisini kazanmak düşüncesiyle kendisinden öncekilerin yapamadığı bir takım işlere girişti. İlk önce bir hükümet konağı yaparak kısa zamanda bitirmeyi başardı... Birikmiş maaşları bir defada ödedi. Rüşvet almış memurları atarak yerine namusluları getirdi. Askerlere düzenli maaş ödemeye başladı. Artık herkes de bundan böyle... işlerin adaletle yürütüleceğine inandı... Zavallı masum halk, (Ata Bey'in) yakın bir gelecekte zulmünü bir öncekinin iki katı artıracağını bilmiyordu."³¹

Halkın bu dönemdeki tek girişimi, İstanbul'dan gelen inceleme heyetine* eşraf, ulema ve esnaftan ileri gelenlerin imzaladıkları bir dilekçe vermek olur. Dilekçede, hayvanat rüsumunun Erzurum'da neden uygulanamayacağı ayrıntılı bir biçimde anlatılır. Erzurum'da bir hafta kalarak İstanbul'a geri dönen inceleme heyetinden hiçbir ses çıkmaz, verilen dilekçe unutulur gider.

Ama, vali "bir taraftan faaliyete devam etmekte, diğer taraftan da ihtilalcileri yok etme yollarını"³² düşünmektedir. Bu amaçla, mahkeme başkanı Tahir Efendi ile Başkomiser Sabri Efendi'den 13 Mart 1906 isyanına katılanların adlarını saptamalarını ister. Saptanan kişilerden bazılarının adları şöyleydi:

"İsyanın birinci dereceden failleri (haklarında ömür boyu sürgün cezası istenecekti): Hacı Akif Ağa, Hacı Lütfullah Efendi (müftü), Abdi Beyzade Tahsin Bey, Durak Bey, Hasan Ağazade Faruk Bey, Kirlizade Yusuf Efendi, Hacı Şevket Efendi, Hacı Samizade Şeyh Efendi, Mezararkalı Mevlut Ağa (koyun tüccarı), Seyfullah Efendi (avukat), Ragıp Beyzade Fazıl Bey, Fehmi Usta (kasap), Mevlut Efendizade Mehmet Efendi.

"İsyanın ikinci dereceden failleri (haklarında geçici sürgün cezası istenecekti): Nazım Bey (dava vekili), Tahtacı Dede Bey, Yusuf Usta (mesci), Marancı Tevfik Efendi, Çeltikoğlu Hacı, Kavvutzafe Hafız Efendi, Hacı Halil Efendizade Şevki Bey.

31 Mehmet Nusret, *age*, s.62.

* İnceleme heyeti. Şura-yı Devlet üyelerinden Mustafa Bey'le Muş mutasarrıfı İsbaki Hüsnü Bey'den meydana geliyordu.

32 Aynı eser, s.62.

"İsyanın üçüncü dereceden failleri (haklarında geçici hapis cezası istenecekti): Hacı Sabri Ağa (yağ tüccarı), Malyemezzade İzzet Bey."³³

13 Mart 1906 isyanının failleri oldukları sanılan kişilerin isimleri Ekim ayı başlarında İstanbul'a bildirilir. Saray'dan aynı ayın sonlarına doğru gelen emirde, bu kişilerin tutuklanıp kentten sürülmeleri istenir.

Vali, 23 Ekim 1906'da³⁴ sokak başlarına ve önemli noktalara jandarma yerleştirir. Ancak tutuklamaların Erzurum halkında yaratacağı öfkenin tekrar geniş çaplı olaylara yol açacağından korkan Ata Bey, kentin en yüksek rütbeli askeri sorumlusundan* nizamîye askerinin de tertibat almasını, olay çıkarsa isyancılara ateş edilmesini ister. Askeri sorumlu, tutuklamaların yapılmasına karşı olduğunu, muhtemel karışıklıkları önlemek için de bizzat silah kullanılması emri vermeyeceğini söyler. Ata Bey'in padişahın kararının geciktirilemeyeceğini belirtmesi üzerine, merkez komutanına,** hükümet konağı ve konsoloslukların bulunduğu caddelerde askeri tedbir alması için emir verir. Ayrıca, durumu bir telgrafla 4. Ordu müşirliğine bildirerek emirlerini bekler.

Aynı günün gecesi tutuklamalara gizlice başlanır. Şihrar mahallesinde oturan Müftü Hacı Lütfullah Efendi, bir müfreze tarafından evinden atılarak istihkâm haricine çıkarılır. Abdi Beyzade Tahsin Bey, Kirlizade Yusuf Efendi ve Hacı Şevket Efendi de hiçbir olay çıkmadan tutuklanır ve sürgün yerlerine gönderilmek üzere yola çıkarılırlar.³⁵ Ancak eşraftan Hacı Akif Ağa, kendisini tutuklamaya gelen polis ve jandarmalara direnir. Hacı Akif Ağa'nın zorla götürülmek istenmesi Erzurum halkının tutuklamaları duymasına yol açar. Bu olay, ilk isyandan çok daha şiddetli seyreden ikinci Erzurum isyanının başlangıcı olur.

"Civarda bulunanlar hemen sokağa çıkarak kendisini kurtarırlar. (Hacı Akif Ağa), meselenin şekil ve mahiyetini anlatır. Gürültüyü işitenler çarşı-pazara doğru seğirtirler. Memurlar ve inzibatlar ise, pabucun pek pahalıya mal olacağını anlayarak Gürcü Kapısı karakoluna sığınır.

33 Aynı eser, s.63-64.

34 Mehmet Nusret, tarihi, "ramazan-ı şerifin dördüncü gecesi" (s.64) olarak vermektedir.

* Münir Paşa.

** Atf Paşa.

35 Aynı eser, s.65.

"Karakola sığınanları aramak üzere her taraftan hücum eden halk, Gürcü Kapısı'nda toplanarak tabur komutanı Binbaşı Hacı Muhterem Ağa'dan saklananları sorarlar. Binbaşı, böyle resmi bir makam saldırının sonucunun iyi olmayacağını kendilerine uygun bir dille anlatır. (Ama) bu defa kükreşmiş olan halk (bu) nasihatı katıyen dinlemez. İçlerinden yirmi kadar karakola girerek başkomiser ve oğlunu revolverle öldürürler. O sırada elinde revolveriyle karşılık veren (polis) Abdülkani Efendi'yi yakalayarak onu da kalabalık arasında katlederler. Diğer jandarma ve polisler de asker elbiseleri (giyerek) kaçarlar."³⁶

İsyancıların bir bölümü de valiyi yakalamak için hükümet konağını basar. Öldürülme korkusuyla kaçarak civardaki evlerden birine sığınmış olan Ata Bey, isyancılar tarafından yakalanarak İbrahim Paşa Camii'ne hapsedilir.

Fransa'nın Erzurum'daki konsolosu A. Peraldi, "vali Ata Bey'in başından yaralandığını, ihtilalcilerin elinde esir olduğunu, hayatını da garnizon kumandanına borçlu olduğunu"³⁷ yazar bir mektubunda.

Bir yandan da sürgün edilenleri jandarmanın elinden kurtarmak için halktan toplanan elli kadar süvari, Aşkale'ye doğru yola çıkarılır. Süvariler, sürgünleri jandarmanın elinden alarak Erzurum'a geri getirirler. "Bunlar, Erzurum'a döndüklerinde halk tarafından çok görkemli bir biçimde karşılandılar."³⁸

Terakki gazetesinde yayımlanan "bir Erzurum mektubu"nda olaylara tanık olmuş bir meşrutiyetçi, 23 Ekim 1906 isyanını şöyle anlatıyor:

"Müstebitin (Abdülhamit) vekili ve ortağı vali Ata'yı, bastonlarımızın altında sürükleye sürükleye İbrahim Paşa Camii'ne getirdik ve orada hapsedtik! Hükümetin, ihtilalin başkanları olarak tanıdığı ulema ve eşrafımızdan birkaç kişi tutuklanarak derhal yola çıkarılmışlar. Halk, işi duyar duymaz akla hayale getirilemeyecek bir heyecan ile yola çıktı ve hızla yetişip (onları) zaptiyelerin elinden kur-

36 Aynı eser, s.66.

37 F.D.B.A. belgeleri, *Milliyet*, 30 Mayıs 1973.

38 Y.A. Petrosyan, *age*, s.236.

tardı. Yasal amacımıza karşı müstebit hükümete alet olan merkez komiseri, diğer iki yordakçısı ile beraber o gün kentin ortasında Mit-hat Paşa uğruna kurban edildi."³⁹

Bu isyan sırasında il garnizonu komutanı ve garnizonun büyük bir bölümü, isyancılara karşı çıkmaz. Erzurum'daki Rus Konsolosu Skryabin, "Ekim olayları dolayısıyla İstanbul'daki büyükelçiliğe gönderdiği telgrafların birinde, Erzurum valisinin 'nasıl olup da askeri otoritelerin kendisinin tutsak edilmesine, polislerin öldürülmesine müdahalede bulunmadıklarına' şaşırıp kaldığını bildiriyordu. 1907 Ocak'taki raporundaysa, 'ihtilalcilerin hükümetin baskı ve cezalandırmasından korkmadıklarını, çünkü kendilerini askerlerin destekleyeceğinden emin olduklarını' yazıyordu. Bölge garnizonu askerleri arasındaki propaganda iyiden iyiye hızlanmıştı. Hatta, askerleri, ayaklanan halkın karşısında olmamaya çağıran söylevler veriliyordu garnizonda".⁴⁰

İsyanın şiddeti ve Erzurum il garnizonunun büyük bir bölümünün isyancıların etkisi altında bulunması, hükümeti geri çekilmeye zorlar. Hükümet, ayaklanma sırasında hiçbir karşı önlem alamadığı gibi, ayaklanma sonrasında isyancıların Erzurum iline hâkim olmaları karşısında da bir şey yapamaz. İsyancıların kente ve Erzurum iline hâkim olmaları, yukarıda sözü edilen mektupta şöyle anlatılıyor:

"On beş günden beri memlekette hükümet yok! Fakat Erzurum'da asayişin bu kadar istikrarlı olduğu bir zaman da olmadı. Her tarafta dükkânlar açık, ticaret serbest. Sokaklarda polis ve zaptiye gibi asayiş memurları... hiçbir şekilde dikkati çekmiyor."⁴¹

Tarihçe-i Erzurum yazarı Mehmet Nusret ise isyancıların hükümete baskı yapmalarından yakınmakta, onları "sergerdeler" diye karalamaya çalışmaktadır:

"... Ama halk, vergilerin affında ısrar ettiği gibi siyasi kuvvetini kaybeden hükümete karşı da tahakküme başladı. Bu defa da

sergerdeler hükümet ediyorlardı. İstediklerini gereksiz yere hapis, arzu ettiklerini ister canı olsun tahliye ediyor, mahkemeleri parmaklarında oynatıyorlardı."⁴²

23 Ekim 1906 isyanı, niteliği ve doğurduğu sonuçlar bakımından 1906-1907 yılları boyunca Erzurum'da süregelen hükümet karşıtı gösteri ve ayaklanmaların en önemlisidir. Verginin kaldırılması isteği ikinci plana atılmış; istibdadı karşı direnme, hareketin esas amacı olmuş, baskı ve zulüm rejiminin kentteki yürütücüsü olan kuruluşlar hedef alınmış, kentin yönetimi isyancılara geçmiştir. Bu durum, 1907 sonlarına dek sürer.

Yeni vergi konmasının yanı sıra hükümetin vergiyle ilgili olmayan başka bir kararı da, 1906 Erzurum ayaklanmalarının nedenleri arasında sayılmaktadır. 1905 Rus Devrimi'nin Anadolu'yu etkilemesinden korkan Osmanlı Hükümeti, sınırlarda güvenlik önlemlerini artırmış, gidişgelişi kısıtlamıştı. Erzurum'daki Rus Konsolosu Skryabin, bir mektubunda bu konuda şunları yazıyor:

"Rus sınırına yakın illerdeki Müslümanlar arasında hükümetin aldığı vergileri iyice artırmamasından doğan olaylar, hükümetin son günlerde para kazanmak için Rusya'ya gitmek isteyenlere pasaport verilmesini yasaklaması üzerine iyice büyüdü. Alınan bu önlem, birkaç bin Müslümanı, tüm geçim olanaklarından yoksun bıraktı. İşçiler arasındaki bu dalgalanmalara, gene hükümetin politikasından hoşnut olmayan tüccarlar da karışmış bulunuyorlar."⁴³

Vali Ata Bey, 1906 sonlarında görevinden alınır, yerine Nuri Bey atanır. Nuri Bey, valiliği sırasında (1906 sonu-1908 başı) olayların tekrarlanabileceği korkusuyla kentin işlerine karışmaz. Saray'dan, yapılacak işlerin, yerini alacak valiye bırakılmasını ister.

"... Anarşinin önünü almak pek kolay bir şey olmadığından... Nuri Bey itinayla davranıyordu. İş, iki üç ay sürüncemede bırakılıp kesin bir hareket çizgisi izlenmedi. Nuri Bey zaten hürriyetperver bir kişi olduğundan sarayla yapılan haberleşmede ahalinin tarafını tutuyor, verginin affı lehinde bulunuyordu."⁴⁴

39 *Terakki*, Paris, sayı 11, s.5.

40 Y.A. Petrosyan, *age*, s.236-237.

41 *Terakki*, Paris, sayı 11, s.5.

42 Mehmet Nusret, *age*, s.67.

43 Y.A. Petrosyan, *age*, s.234-235.

44 Mehmet Nusret, *age*, s.67.

Ancak, gösteri ve ayaklanmalar bu dönemde de yatışmaz. "1907 yılında, ağır vergiler ve şiddetlenen baskı yüzünden Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yeni yeni isyanlar çıkar."⁴⁵ Erzurum'da da 5 Mart'tan 22 Mart'a kadar birçok kitle gösterisi olur. Göstericilerin başlıca istekleri verginin kaldırılmasıdır.⁴⁶ Can Veren örgütü, biri 8 Mart'ta diğeri 11 Mart'ta olmak üzere İstanbul'a iki telgraf çeker; ancak, istekleri yerine getirilmez. 15 Mart'ta kent halkından yirmi bin kişilik bir kalabalık postaneyi kuşatır. Göstericiler, telgraf aygıtının başına padişahın kendisinin gelmesini isterler. Aynı gün Abdülhamit, Erzurum isyanını dağıtmak umuduyla bazı ödünler verir.

"Erzurum'daki Fransız konsolosu A. Peraldi'nin 17 Mart 1907'de Dışişleri Bakanı Pichon'a verdiği bilgiye göre Sarayın ihtilalcilere önerisi şöyledir:

1. 1906 yılı Mart ayındaki isyana katılanlar affedilmiştir.
2. 1906 yılı Ekim ayındaki isyanda iki polis komiseri ile bir polis öldürenler ve ayrıca vali Ata Bey'i yaralayanlar affedilmiştir.
3. Yeni iki verginin 1321-1322 (1903-1904) yıllarına ait kısmı halktan istenmeyecektir.

15 Mart 1907'de yapılan bu önerileri, Erzurum halkı, 16 Mart'ta kesinlikle reddeder. Abdülhamit'in ihtilalcilerle pazarlığı devam eder ve Saray yeni ödünler verir. Bu defa padişah şunları önerir:

1. Eşekler hariç bütün diğer evcil hayvanlardan alınacak olan vergi 10 kuruştan 3 kuruşa indirilmiştir.
2. Eşek başına verilecek vergi de 5 kuruştan 2 kuruşa indirilmiştir.

Fransız konsolosu 23 Mart 1907'de yolladığı telgrafta halkın bu ödünleri de reddettiğini bildirir ve şunları yazar:

"Halk vergi ödemek istemiyor; çünkü, verdiği paranın ne şekilde harcadığını bilmek istiyor. Garnizon asker ve subayları da halkla birlikte."⁴⁷

45 F.D.B.A. belgeleri, *Milliyet*, 2 Haziran 1973.

46 Y.A. Petrosyan, yapıtında, göstericilerin vergilerin kaldırılmasının yanı sıra Vali Nazım Paşa'nın görevden alınmasını da istediklerini yazmaktadır (s.235). Ancak, *1907 Erzurum İl Yıllığı*'nda, 1907 yılında Nuri Bey'in vali olduğu belirtilmektedir (s.105). Ö.S. Coşar'ın aktardığı F.D.B.A. belgelerinde de, Mart 1907 olayları sırasında valinin görevden alınmasıyla ilgili bir istekte bulunulduğu yolunda bilgi yoktur. Y.A. Petrosyan'ın Mart 1907 olayları sırasında Nazım Paşa'nın vali olduğunu bildirmesi hatalıdır.

47 F.D.B.A. belgelerinden aktaran Ö.S. Coşar, *Milliyet*, 2 Haziran 1973.

Hükümet, geçen tüm bu günler süresince, pratik olarak kente el koyan isyancıların isteklerini 22 Mart'ta yerine getirmek zorunda kalır. Fransız Konsolosu, 26 Mart 1907 tarihli telgrafında şunları yazar:

"Sarayın son cevabı geldi. İki yeni vergi tamamen kaldırıldı. Padişahın iradesi kentin meydanında halka okundu. Galebesinden son derece emin olan halk hiçbir sevinç gösterisinde bulunmadı ve olaysız dağıldı."⁴⁸

İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Zinoviyev ise Abdülhamit'in isyancıların isteklerini Şubat 1907'de kabul ettiğini yazar ve olayı şöyle anlatır:

"Halk hareketini durdurmanın olanaksız olduğunu anlayan sultan geçen Şubat ayının başında, halkın bir süredir sızlandığı büyükbaş hayvanlardan alınan vergilerle özel vergileri kaldırma kararını verdi. Bunun halk üzerinde yatıştırıcı bir etkisi oldu ama, vali Nuri Bey'in, Müslüman halkı, tüm bağış ve iyiliklerinden dolayı padişaha görkemli bir biçimde şükranlarını bildirmeye zorlaması, onları bu yolda kıskırtması boşa gitti."⁴⁹

Erzurum halkının Abdülhamit'in koyduğu iki yeni vergiye karşı 1906 Mart'ında başlattığı direniş hareketi, 1907 Mart'ında kesin başarıya ulaşır.

Ancak, Can Veren örgütünün eylemleri durmaz, padişaha gönderilmek üzere hemen bir istekler listesi düzenlenir, halk arasında imza toplanmaya başlanır.

"(Örgüt yöneticilerinin) listeleri, birçok vergiden bağışık tutulmaları ve il yöneticileriyle il maliyesi üzerinde daha sıkı bir denetim yapılması isteklerini içeriyordu. Bundan başka, asker ücretlerinin ödenmesinin düzenlenmesi ve halkın nefretini ve kinini kazanmış olan 'Hamidiye' süvari birliğinin kaldırılması da söz konusu ediliyordu."⁵⁰

Can Veren örgütü, 1907 sonlarında Erzurum'da, siyasi istekleri içeren bir de bildiri dağıtır. "Bu bildiride anayasanın yürürlüğe konması ve

48 Aynı yerde.

49 Y.A. Petrosyan, *age.* s.237.

50 Aynı eser, s.235-236.

meclisin toplanması gibi isteklere yer veriliyordu. Bunlardan başka, sultan rejiminin despotluğu, yüksek bürokratların satılmış kişiler oldukları, yabancıların memlekette giderek ağırlıklarını artırdıkları ve vergilerin dayanılmaz bir ağırlık kazandığı da söz konusu ediliyordu. Bildiriciler, halkın dikkatini Rusya ve İran'daki devrimci olaylara çekiyorlar, despot rejimden kurtulup özgürlüklerine ulaşmaları için Müslüman-Hristiyan, tüm yurtseverleri bu ortak ülkülerle ortak eyleme çağırıyorlardı.⁵¹

1907 yılında Erzurum'da ekonomik nedenli bir isyan daha çıkar.

"Haziran 1907'den itibaren Anadolu'da hububat fiyatları korkunç bir biçimde artmaya başlar. Doğu Anadolu'da okkası 30 paraya satılan ekmek 50 para olur.

"Fransız konsolosu 'pahalı ekmek' nedeniyle Erzurum'da yeni bir olay çıktığını, 11 Eylül 1907 tarihli telgrafında bildirir. Halk, vurgunculuk yapan un tüccarlarının bulunduğu hanları basar, birini linç eder, birkaçını yaralar, diğerleri kaçar."⁵²

Erzurum'da 1907'de meydana gelen olaylar sırasında "hükümet asker sevk etmek lüzumunu duymuş, ancak dördüncü ordu müşiri Zeki Paşa'nın halkla vuruşmanın doğru olmayacağı yolundaki ikazıyla iş çarpışmaya götürülmemiştir."⁵³

İttihat ve Terakki'nin yayın organı *Meşveret*, bu olayı şöyle bildirmiştir:

"Küçük Asya'daki yurtsever hareket, günden güne Abdülhamit hükümetine kuşku veren bir genişleme göstermekte ve dolayısıyla İmparatorluğun kurtuluşunu güvence altına almaktadır.

"Saray'dan bu galeyanı bastırmak için emir alan 4. Ordu komutanı Mareşal Zeki Paşa, Erzurum halkına karşı yürümeyi reddetmiştir. Mareşalin bu son derece ahlaki ve yürekli hareketi, vatanın bütün sadık hizmetkârlarının kalplerini titreten bir yankı yapmıştır."⁵⁴

51 Aynı eser, s.238.

52 F.D.B.A. belgelerinden, *Milliyet*, 2 Haziran 1907.

53 Y.H. Bayur, *age*, s.339.

54 *Meşveret*, 1 Kasım 1907, No.193, s.1.

Ancak, 1906 yılı başlarından 1907 yılı ortalarına kadar süren Erzurum isyanı, 1907 sonlarında Osmanlı Hükümeti'nin karşı önlemleriyle karşılaşır. Erzurum ve yöresindeki ilçe ve köylerde kitlesel tutuklamalar olur. Birçoğu Can Veren örgütünün yöneticisi olan 92 kişi, örgütün dağıttığı siyasi bildiri bahane edilerek tutuklanır. "Tutuklananlar arasında, bölgenin burjuva, entelektüel ve din adamlarının liderleri de bulunuyordu. 1907 Kasım'ının ortalarında Rus konsolosunun verdiği bilgiye göre, tutuklanan 92 kişiden 80'ini 'tüccar ve başka zenginler' oluşturmaktaydı."⁵⁵

Meşveret gazetesi, Van'da Ermeni evlerinde silah ve dinamit bulunmasının, Erzurumlu ihtilalcileri hedef alan tutuklama kampanyasının bahanesini oluşturduğunu yazmaktadır.

"Hükümet, suçluları aramak bahanesiyle Van ve Erzurum'da kendilerinden kuşku duyduğu liberal düşünceli yüzlerce kişiyi tevkif etmiş ve dehşet verici işkencelere uğratmıştır."⁵⁶

Tutuklanarlardan bazılarının adları şöyleydi:

"Hacı Akif Ağa, Abdi Beyzade Tahsin Bey, Durak Bey, (Çerkes) Hüseyin Tosun Bey,⁵⁷ (Hasan Ağazade) Faruk Bey, Hacı Şevket Efendi, (Mezararkalı) Mevlut Ağa (koyun tüccarı), Seyfullah Efendi (avukat), Fehmi Usta (kasap), Mevlut Efendizade Mehmet Efendi, Yusuf Usta (mesci), Kavvutzade Hacı Efendi, Hacı Sabri Ağa (yağ tüccarı)."⁵⁸

Tutuklananlar, "tevkifhanede işkence altına alınarak akla hayale gelmedik türlü zulme hedef edildiler."⁵⁹

O dönemde Erzurum valisi olan Abdülvahab Paşa,* bu geniş çaplı sindirme hareketini, ancak Zeki Paşa ile haberleşerek Karahisar'dan getirdiği bir liva redif askerinin sağladığı güvenle yürütebilmiştir.⁶⁰ İttihat

55 Y.A. Petrosyan, *age*, s.238-239.

56 *Meşveret*, 1 Mart 1908, No.197, s.3.

57 Hüseyin Tosun Bey ile Durak Bey'in Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Erzurum şubesiyle olan ilişkileri, ayrı bir bölümde tartışılmıştır.

58 Mehmet Nusret, *age*, s.70.

59 Aynı yerde.

* Cemile Sultan kâhyası Amavut Abdülvahab Paşa.

60 Aynı yerde.

ve Terakki'nin Paris'teki üyelerinden Dr. Baha Şakir Bey, olay hakkında Paris'e bir mektup yazmış olan adı açıklanmayan bir kimseye verdiği karşılıklı şöyle demektedir:

"Şarkî Karahisar redif taburunun dördüncü orduya doğru hareket ettiğini yazıyorsunuz. Bu şüphesiz Erzurum'da uyanan devrim düşüncelerini söndürmek için Abdülhamit tarafından yürütülen yeni bir alçaklıktır. İslamı islama kırdırmak Abdülhamit'in politikasıdır. Bununla birlikte kan dökülmeden hürriyet alınmaz."⁶¹

Tutuklamaları gerçekleştiren Abuk Ahmet Paşa, bu "hizmetinden" dolayı emrindekilerle birlikte bir üst dereceye terfi ettirilir.⁶²

Mehmet Nusret'in deyimiyle "sahte bir biçimde mahkemeleri yapılan"⁶³ ihtilalcilerden "8 kişi ölüm, 18 kişi ömür boyu hapis, kalanlar da çeşitli sürelerle yine hapis cezalarına çarptırıldılar."⁶⁴ Hapse mahkûm olanlardan Hüseyin Tosun Bey, "İstanbul'daki genel hapishane-ye",⁶⁵ diğerleri Sinop hapishanesine gönderilirler.⁶⁶

Ama, ağır cezalara çarptırılan ihtilalcilerin kurtuluşu yakındır. Nitekim, daha "Hakkı Efendizade Abdülhalim Efendi, Behlül Paşazade Osman Bey, Namürvanlı Şevket ve Hafız Bey'lerin mahkemeleri devam ederken"⁶⁷ Temmuz 1908 Devrimi olur, meşrutiyet ilan edilir. Abdülhamit yönetimini bütün ülkede geriler. Devrimi izleyen birlik ve kardeşlik ortamında ihtilalciler bağışlanarak Erzurum'a dönerler. Mehmet Nusret'in 1908 Devrimi'nden sonra ülkede esen özgürlük havasını, devrimden duyulan büyük sevinci ve ihtilalcilerin serbest bırakılmasını anlatışı çok ilginçtir:

"...Balkanlarda hürriyet sedaları göklere çıktı. (Abdül)hamit hükümetinin kurduğu istibdat heykeli de bir kuş yuvası gibi parça parça oldu... Zincirler kırılıp demirler çözülüyor, hapishane kapıları

açılıyordu. Payitaht bütün halkın merkezi olmuş, halk ise eziyetli iş ve vergi tekliflerinden kurtulmuştu. Güya gök yere secde ediyordu. Şenlikler yapılıyordu. Kalpler aydınlanmış, sokaklar çiçek bahçesi... olmuştu. Tabiat güya Osmanlılık kıyafetine girmişti. İşte böyle bir zamanda Erzurum sürgünleri Sinop zindanından salı verilerek memleketlerine döndüler."⁶⁸

Erzurumlu Devrimcilerin Örgütü: Can Veren Komitesi

Erzurum isyanını yöneten Can Veren Komitesi'nin kuruluşu, Erzurum'daki Rus Konsolosu'nun 1906 yılında yazdığı bir raporda şöyle anlatılıyor:

"...İşçiler arasındaki bu dalgalanmalara, gene hükümetin politikasından hoşnut olmayan tüccarlar da karışmış bulunuyorlar. Bunlar, hareketi de ellerine geçirerek Erzurum'un yerlilerinden çok sayıda küçük burjuvanın da katıldığı 'Can verir'⁶⁹ adlı bir de tüccarlar örgütü kurdular."⁷⁰

Tarihçe-i Erzurum yazarı Mehmet Nusret, Mart 1906 isyanını yöneten "cemiyet başkanları"ndan⁷¹ ve bir "komite"den⁷² söz etmektedir. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi belgelerinde de Mart 1906 isyanından önce bir "direniş komitesi"nin kurulduğu bildirilmektedir.⁷³ Bu iki belgede sözü edilen komite veya cemiyet, ancak Can Veren Komitesi olabilir.

Bütün bunlardan çıkarılabilecek sonuç, Can Veren Komitesi'nin 1906 Mart'ından önce kurulduğu ve "halkın", hükümetin politikasına karşı olan "çeşitli tabakalarının oluşturduğu"⁷⁴ yerel bir direniş örgütü olduğudur.

68 Aynı yerde.

69 Komite'nin adı Y.A. Petrosyan'ın eserinde "Can-verir", *Mechveret'e* "Djan Verên" olarak geçmektedir. Y.A. Petrosyan'ın eserinin elimizdeki basımı Rusçadan çevrilmiştir. Çeviride bulunabilecek anlam kaymaları göz önüne alınarak, Komite'nin adı, *Mechveret'e* geçtiği gibi yazılmıştır.

70 Rusya'nın Dış Politika Arşivi, F. Kaçılırları, d.436, 1906. Aktaran Petrosyan, Y.A. age, s.235.

71 Y.H. Bayur, age, s.338.

72 Mehmet Nusret, age, s.62.

73 F.D.B.A. belgeleri, *Milliyet*, 30 Mayıs 1973.

74 Y.A. Petrosyan, age, s.236.

61 Y.H. Bayur, age, s.338.

62 Mehmet Nusret, age, s.69.

63 Aynı eser, s.70.

64 Y.A. Petrosyan, age, s.239.

65 A.B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, İstanbul, 1959, s.393.

66 Mehmet Nusret, age, s.70 ve A.B. Kuran, age, s.393.

67 Mehmet Nusret, age, s.70.

Can Veren Komitesi'nin varlığını ilk kez Aralık 1906'da bildiren *Meşveret*'in haberinde, Komite'nin siyasi bir görevi olduğu da ileri sürülmektedir.

"...Erzurum'da otoritelerin vergilerin toplanması hakkındaki yasayı çiğnemeleri üzerine, Türkiye'deki reformist hareketi hızlandırmak için yeni kurulmuş olan Türk komitesi 'Can Veren', bu yasa tanımazlığa karşı protestoların inisiyatifini eline almıştır.

"Bu yiğit Komite, canlılığını ikinci kez kanıtlamaktadır. Komite, vaktini boş lafla geçirmemekte, ajitasyon yapmakta, enerji ve adalet örnekleri vermektedir. Halk da onun ant ve eylemlerini izlemektedir. Saray, Komite'yi çok tehlikeli bulmakta, ancak bu, yurtseverleri görevlerini yapmaktan alıkoymamaktadır.

"Erzurum halkı, 'Can Veren' (Komitesinin) kıskırtması üzerine valiye karşı ayaklanmıştı."⁷⁵

İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Zinovyev ise Can Veren Komitesi'nden ayrı, küçük siyasi grupların varlığından da söz etmektedir:

"Halkın çeşitli tabakalarının oluşturduğu Can-verir adlı... örgütün yanı sıra, halkın çoğunluğunca çeşitli gruplar kuruldu ve bu grupların propagandaları ordu içine bile sızıp yayıldı."⁷⁶

Can Veren Komitesi'nin 1907 sonlarında dağıttığı bildiri, örgütün, bilindiği kadarıyla, tek siyasi eylemidir. Bu bildiride, anayasanın yürürlüğe konması, meclisin toplanması gibi demokratik isteklerde bulunuluyor ve tüm yurtseverler bu amaçlar için ortak eyleme çağırılıyorlardı. Genellikle tüccarlardan meydana gelen bir eşraf örgütü olan Can Veren Komitesi, bu bildiriye, büyük bir olasılıkla, Erzurum ve yöresinde propaganda çalışmalarını yürüten Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Erzurum şubesinin etkisiyle yayımlamıştır.

⁷⁵ *Meşveret*. 1 Aralık 1906, No.182, s.4.
⁷⁶ Y.A. Petrosyan, *age*, s.236.

III

DEMOKRATİK KİTLE HAREKETLERİ VE GENÇ TÜRKLER

1906-1908 döneminde, Anadolu'da baş gösteren demokratik kitle eylemlerinde, Genç Türk propagandasının ve örgütlerinin yeri neydi? Y.A. Petrosyan, bu soruya şu cevabı veriyor:

"Hemen belirtmek gerekir ki illegal Jöntürk yayınlarının ve sürgün Jöntürklerin sözlü propagandalarının bu işteki payı hiç de az değildir."¹

Genç Türk örgütlerinin Anadolu'daki kent ayaklanmalarında doğrudan bir görev alıp almadıkları ise, henüz çok tartışmalı bir konudur. Anadolu'daki Genç Türk propagandasını ve örgütlenmesini elimizdeki kaynaklardan izleyelim.

Anadolu'da Genç Türk Propagandası

1908 Devrimi öncesinde Anadolu kentlerini saran devrim dalgasında, Genç Türklerin propagandası büyük rol oynamıştır. E.E. Ramsaur bu konuda şunları yazıyor:

"Kaynaşmanın bir diğer nedeni de 1907'de Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü ekonomik krizdi, ama, Jön Türk propagandasının artık etkisini gösterdiği ve gerek sivil gerekse asker halkın hoşnutsuzluğundan alabildiğine yararlanmaya başladığı muhakkaktı."²

¹ Aynı eser. s.239.

² E.E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, İstanbul. 1972, s.150.

Özellikle Abdülhamit yönetiminin Anadolu'ya sürdüğü ilerici Osmanlı aydınlarının, devrimci örgüt üyelerinin, bulundukları kentlerde hükümet aleyhtarı düşüncelerin gelişmesinde büyük katkıları olduğu, Türkiye burjuva demokratik hareketinin tarihiyle ilgilenen bütün araştırmacıların birleştikleri bir noktadır. Mehmet Nusret bu konuda şunları yazıyor:

"İkinci Abdülhamit'in İstanbul'daki zulüm ve yolsuzlukları ileri giderek... taşraya günahsız adamları sürtüyor, bunların miktarı etrafta arttıkça merkezi hükümetin yaptığı fenalıklar ayrıntılarıyla halka anlatılarak (halk) hükümetten... soğutuluyordu. Sınra yakın vilayetlerde hafife, sansür usulünden bir derece azade olan halk daha serbestçe yaşadıkları için, buralara gelmiş sürgünler, Saray faciâtını rasgele yerde anlatırlar, hükümet de kabahatlarını gizlemek için zulmünü bir kat daha şiddetlendirir."3

Yurtdışında basılarak gizlice ülkeye sokulan Genç Türk gazeteleri ise "kamuoyunda bir ayaklanma düşüncesi" oluşturmuş, Anadolu kentlerinde ayaklanmaların başlamasına yol açmış, böylece hükümeti korkutarak üzerlerine düşen görevi yapmışlardır.4 1905-1906 yıllarında imparatorluk sınırları içinde propaganda eylemleri iyice artar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin organları olan *Meşveret* ve *Şura-yı Ümmet* gazetelelerinden başka gene Cemiyet'in halka seslenen çeşitli bildirileri ülke içinde gizlice dağıtılır.5

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1905-1906 yıllarında ayrıca, ülke içindeki yandaşlarıyla geniş kapsamlı bir mektuplaşma eylemine girişir. Örgütün en önde gelen üyelerinden Dr. Baha Şakir Bey ile Dr. Nazım Bey, örgütün şube ve kollarıyla, ülke içindeki sempatanlarla haberleşme işine bakmakla görevlendirilirler.6

İttihat ve Terakki'den başka Prens Sabahattin'in Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* de "Anadolu'da Ermeni gruplarla

birlikte propaganda hareketine girişmişti... Bu topluluğun propagandasının, 1907 kongresinde karara bağlanan programla birlikte gittikçe artan bir başarı sağladığı söylenebilir."7 1907 yılı sonlarında Van'da, Ermeni evlerinde silah bulunması bahane edilerek Erzurum ve Van yörelerinde "temsili rejim isteyen Türk ve Ermenilere"8 karşı yürütülen tutuklama kampanyası bir anlamda bu Cemiyet'in propaganda çalışmaları kanıtlanmaktadır.

Erzurum yöresinde Genç Türk propagandası şöyle anlatılıyor:

"...Erzurum'da halk arasında galeyanın arttığını o vakitler Paris'te ve diğer Avrupa memleketlerinde bulunan Genç Türkler haber alıyorlar ve bunu meşrutiyetin elde edilmesi için uygun bir zaman ve zemin sayarak Rusya yoluyla sınra, oradan da Erzurum'a gizli yollarla birçok gazete ve broşür gönderip halkı aydınlatıyorlardı. Bir yanda da İttihat Cemiyeti* üyeleri milleti yöreklendirip teşvik ediyorlardı."9

Anadolu'da Genç Türk Örgütlenmesi

1908 Devrimi öncesinde Anadolu'da Genç Türklere bağlı siyasi örgütlerin kurulduğu yolunda belgeler vardır.

"Yıldız'ın, hoşuna gitmeyen kişileri sürdüğü Küçük Asya, halka anayasa ve meşrutiyet fikirlerini de birlikte götüren çok sayıda Jön Türk komitesinin mekânı olmuştu."10

Mahmut Paşa'nın oğlu olan Prens Sabahattin, kısa zamanda Avrupa'daki Genç Türk hareketinin önde gelen kişilerinden biri olmuş, 1908 Devrimi'nden sonra da İtilafçıların düşüncülüğünü yapmıştır.

Cemiyet, adından da anlaşılacağı gibi Osmanlı toplumunun kurtuluşu ve ilerlemesi için kişisel girişim özgürlüğünü ve merkeziyetçiliğin kaldırılarak illerin yerinden yönetiminin gerekli olduğunu savunuyordu. Cemiyet, Genç Türklerin ilk birleşme kongresinde (4-9 Şubat 1902) ortaya çıkan "müdahaleci" (Abdülhamit'in egemenliğini yıkmak için yabancı bir devletin yardımının gerekli olduğunu savunan) görüşün sözcüsü oldu.

7 E.E. Ramsaur, *age*, s.150.

8 *Meşveret*, 1 Mart 1908, No.197, s.3.

* İttihat ve Terakki Cemiyeti kastedilmektedir.

9 Mehmet Nusret, *age*, s.59. Paragrafta İttihat ve Terakki'nin adı geçmesine rağmen, Erzurum isyanıyla ilgili esas örgüt, Prens Sabahattin'in Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'dir.

10 Y.A. Petrosyan, *age*, s.234.

3 Mehmet Nusret, *age*, s.57.

4 Cevri, *İnkılap Niçin ve Nasıl Oldu?* (Mısır, 1909), s.34.

5 Y.A. Petrosyan, *age*, s.246.

6 A.B. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1948, s.204.

* Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, 1902'de Paris'te Prens Mehmet Sabahattin'in başkanlığında kurulmuştur. 1899'da İstanbul'dan Fransa'ya kaçan Damat

Özel olarak İttihat ve Terakki'nin Anadolu'daki örgütlenme çabaları ne düzeydeydi?

"...Anadolu'nun çeşitli yerlerinde propaganda yapmak üzere Selânik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti tek tük çabalar göstermişse de, örgütü, Makedonya'daki biçimde Anadolu'da yaymak için bir teşebbüste bulunulmamıştı."¹¹

Bununla birlikte Cemiyet'in, özellikle 1906-1907 yıllarında görülen kent ayaklanmalarından sonra, Anadolu'da örgütlenmeye çalıştığını gösteren bazı kanıtlar vardır. Doğu Anadolu'nun adı verilmeyen bir kentinde bulunan bir subaya yazılmış 20 Ekim 1907 tarihli ve Dr. Baha Şakir imzalı mektupta, örgütün bir şubesinin kurulması istenmektedir:

"...Bulunduğumuz yerde namuskâr silah arkadaşlarınızdan veya eşraftan ayrı ayrı toplanarak bir gizli şube teşkil etmek (etmeli), bunun için bizim başka yerlerde uyguladığımız bir usul vardır, üzerinde düşünmeniz amacıyla arz edeceğim."¹²

1908 Ocak'ında Selânik'teki merkeze gönderilen bir mektupta da 4. Ordu müşiri Zeki Paşa'nın Erzincan ve Erzurum bölgelerinde "birçok İttihat ve Terakki üyelerinin"¹³ yakalanmasına neden olduğundan yakınılmaktadır.

Askeri tıbbiyede öğrenciyken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alan Dr. Abdullah Cevdet Bey, Diyarbakır'a doktor olarak gidince Ziya Gökalp de Cemiyet'e girmiştir.¹⁴ 1908 Devrimi'nden önce Ziya Gökalp'in Diyarbakır'da bazı arkadaşlarıyla gizli bir cemiyet kurduğu anlaşılmaktadır. Bu cemiyetin ilk üyeleri şunlardır:

Mehmet Ziya (Gökalp), Attarzade Hakkı, Mîrikatibzade Ahmet Cemil (Asena), Cerciszade Yusuf, Yasinzade Şevki (Ekinci), Özdemiroğlu Kemal Şekip, Mustafa Akif (Tütenk), Velibabazade Veli Necdet (Süngütay), Müftüzade Şeref (Uluğ), Lâlizade Mustafa, Yüzbaşı Eşref, Yüzbaşı Mazhar, reji müdürü Abbas.

¹¹ E.E. Ramsaur, *age*, s.150-151.

¹² Y.H. Bayur, *age*, s.339.

¹³ Aynı yerde.

¹⁴ A.B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, s.155.

Bu gizli kuruluş, İkinci Meşrutiyet'in ilanından bir iki gün sonra, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Şubesi" olarak ortaya çıkar.¹⁵ Devrim öncesinde Diyarbakır'da yaratılan "Telgrafhane Hadiseleri"nde bu gizli kuruluşun büyük payı olduğu açıklılır.

Bütün bunlardan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, özellikle 1906-1908 döneminde, Anadolu'da gizli şubeler kurmak biçiminde bir örgütlenme siyaseti yürütmeye çalıştığı sonucunu çıkarabiliriz. Bu çalışmaların başarıya ulaştığını kesinlikle söyleyebileceğimiz tek yer –şimdilik– Diyarbakır'dır.

Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezî Cemiyeti'nin Anadolu'daki örgütlenme çabaları hakkındaki bilgilerimiz ise daha açık seçiktir. Prens Sabahattin'in kendi toplumsal görüşleri doğrultusunda hazırladığı programın dördüncü maddesi, "ülke içinde bu programı gerçekleştirmekle uğraşacak ve bu akıma karşı uygulanacak baskılar karşısında direnmek üzere toplulukları ve komiteleri kurmak"tı.¹⁶

Bu madde uyarınca ülke içinde gizli şube kuranlardan bazılarının adları şöyleydi:

"İstanbul'da Satvet Lütfü Bey ve arkadaşları, Trabzon'da Sancak Beyzade Mehmet ve Hasan biraderler, Nemlizade Salim ve Hasan, Şatırzade Hicabi Bey'ler.

"İzmir Şubesi Mahmut Faiz, Miralay Giritli Mahmut, Rüsumat-ı Ecnebiye başkâtibi Necdet Bey'ler vs.'den kuruluydu.

"Erzurum şubesi, Paris'ten Kafkasya yoluyla dahile giren... Hüseyin Tosun Bey'in teşvikiyle Serdarzade Sıtkı, Hoca Seyfettin ve diğer hamiyetli kişilerden kurulmuştu."¹⁷

Prens Sabahattin'in Cemiyet'ini yurtiçinde örgütleyen bu kişilerden Satvet Lütfü Bey İstanbul'da, Necdet Bey İzmir'de, Hüseyin Tosun ve Sıtkı Bey'ler de –daha önce belirtildiği gibi– Erzurum'da tutuklanmışlardır.

¹⁵ *Diyarbakır II Yıllığı*, 1967, s.205-206.

¹⁶ Paul Fesch, *Constantinople Aux Derniers Jours d'Abdülhamid*, Paris, 1907, s.382

¹⁷ A.B. Kuran, *age*, s.393.

Anadolu'daki Genç Türk Örgütlerinin Kitle Eylemlerindeki Yeri

Genç Türk örgütlerinin Anadolu'daki kent ayaklanmalarında doğrudan bir görev alıp alınadıkları tartışmalı bir konudur. Ziya Gökalp'in örgütlediği İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır gizli şubesinin eylemleri, Anadolu'daki kitle hareketlerinde bir Genç Türk örgütünün doğrudan yer aldığını kanıtlayan tek örnektir.

1906 Mart'ında Kastamonu'da meydana gelen kitle gösterileri sırasında postaneyi basarak hükümete kafa tutan, aralarında subayların da bulunduğu "on beş kişilik... gösterici kalabalığı",¹⁸ kentteki bir Genç Türk komitesinin üyeleri olabilir. Bu yönde hiçbir kanıt bulunmamasına rağmen harekete subayların katılmış olması, eylem biçiminin Diyarbakır'daki "Telgrafhane Hadiseleri"ne benzemesi böyle bir olasılığı akla getirmektedir.

Erzurum isyanını da Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin kentteki şubesinin düzenlediği yolunda iddialar vardır. Bu Cemiyet'in 1906-1908 döneminde Anadolu'da görülen ayaklanmalarla ilişkisi hakkında E.E. Ramsaur şöyle yazıyor:

"1907'de ve 1908'de Anadolu'da baş gösteren ayaklanmalarla, Sabahattin'in 'İdari Adem-i Merkeziyetçilik Topluluğu'nun bir ilişkisi olması pekâlâ mümkündür, zira... bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri kesin olarak Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları içinde kalmaktaydı."¹⁹

Erzurum İsyanında Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyetçilik Cemiyeti'nin Yeri

Erzurum isyanının önde gelen kişilerinden olan Hüseyin Tosun Bey*, T.Ş.A.M. Cemiyeti'nin kurucularından eylemci bir Genç Türk'tür. Bu Cemiyet'in Erzurum şubesini kurmuş olduğundan daha önce söz edilmişti.

18 Y.A. Petrosyan, *age*, s.237-238.

19 E.E. Ramsaur, *age*, s.106.

* Hüseyin Tosun Bey, Trabluşgarı askeri ortaokulunda Fransızca öğretmeniyken Avrupa'ya kaçmış. Paris'te "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"nin kurucuları arasında yer almıştır. Doktor Reşit Bey'in kardeşidir.

Yurt içinde eyleme geçmek için Kafkasya yoluyla gizlice Erzurum'a gelmiş 1907 sonlarında tutuklanmıştır.

Hüseyin Tosun Bey ve T.Ş.A.M. Cemiyeti'nin Erzurum isyanındaki rolleri hakkında değişik kaynakların verdiği bilgiler birbiriyle çelişkilidir.²⁰

A.B. Kuran, Hüseyin Tosun Bey'in Erzurum'da Cemiyet'in şubesini kurduğunu belirttikten sonra şunları yazıyor:

"...Bu fedakâr zabıt, nazariyat ve neşriyatla inkılâp yapılamayacağını takdir etmiş ve fîliyata* geçmek için Prens Sabahattin Bey'in onayını aldıktan sonra Kafkasya yoluyla gizlice Erzurum vilayetine girmiştir.

...

"Orada hayvan vergisi bahanesiyle çıkarmaya muvaffak olduğu isyan üzerine bazı arkadaşlarıyla birlikte tevkif edilmiştir."²¹

A.B. Kuran, Hüseyin Tosun Bey'in bölgede subaylar arasında çalışmalar yaptığını da bildirmektedir.

T.Z. Tunaya ise, isyanın doğrudan doğruya T.Ş.A.M. Cemiyeti'nin Erzurum şubesi tarafından düzenlendiğini yazmakta ve bu hareketin "aynı zamanda bir aksiyon programının tatbik denemelerinden biri"²² olduğunu ileri sürmektedir. Tunaya, ayrıca, Serdarzade Sıtkı Bey'le Hoca Seyfettin'den başka Durak Bey'in de şubenin etkin üyeleri arasında bulunduğunu bildirmektedir.

Cevri'nin 1909 yılında basılmış olan esrinde ise Hüseyin Tosun Bey'in Avrupa'dan gizlice Anadolu'ya geldiği, çeşitli illerde propaganda yaptıktan sonra askeri bir ayaklanma hazırladığı, ancak başarıya ulaşamayarak tutuklandığı bildirilmektedir.²³

*

Erzurum isyanını T.Ş.A.M. Cemiyeti'nin Erzurum şubesinin düzenlediği iddiası abartmalıdır. Şubenin iki üyesinin –Hüseyin Tosun Bey ve Durak Bey– isyana katılmış olması, isyanın bu şube tarafından düzenlendiği iddiasında bulunmak için yeterli kanıt değildir. Bu iddia,

20 Y.H. Bayur, *age*, s.339.

* "Fîliyat" ile silahlı çarpışma kastedilmektedir.

21 A.B. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.221.

22 T.Z. Tunaya, *age*, s.142.

23 Cevri, *age*, s.35.

aynı zamanda, isyanın esas önderi olan Can Veren Komitesi'ni sahneden silmektedir. Elimizdeki belgeler bize, Erzurum isyanının, nedenleri, gelişimi, önderleri ve örgütü yönünden büyük ölçüde yerel bir hareket olduğunu göstermektedir. Genç Türk örgütleri Erzurum isyanı gibi geniş çaplı bir halk ayaklanmasını hazırlayabilecek ve yönetecek siyasi deneyim ve olgunluğa sahip değildi. Ama, "Doğu Anadolu'da başlayan hareketlerle kontakt sağlayabilmek için can atan"²⁴ yurtdışındaki Genç Türk örgütleri, Erzurum isyanını, kendi programlarının gerçekleştirilmesi için uygun bir fırsat sayarak isyanı olanca güçleriyle desteklemeye çalışmışlardır. Bu konuda en başta T.Ş.A.M. Cemiyeti, destekleme görevini hem kentteki şubesinin aktif eylemiyle, hem de Avrupa'da çıkardığı gazetelerde yayımlanan yazılarla yerine getirmiştir.

Can Veren Komitesi'nin, T.Ş.A.M. Cemiyeti'nin Erzurum şubesi olduğu ve isyanın bizzat Hüseyin Tosun Bey tarafından düzenlendiği savları da sağlam dayanaklardan yoksundur. Hüseyin Tosun Bey hakkında Mehmet Nusret şöyle yazıyor:

"Her ne kadar bunların (ihtilalcilerin) arasında Çerkes Hüseyin Tosun Bey bulunuyordusa da, bu kişi çalışma arkadaşları arasında o kadar etkili olmadığından arkadaşlarını kendi inancına ortak edemiyordu."²⁵

Tarihçe-i Erzurum'da isyanın yerel önderleri açıkça belirtilmemektedir. Örneğin, 1906 Mart isyanının önderi olan Hacı Akif Ağa'nın eylemi şöyle anlatılıyor:

"...Vergi meselesiyle ilgilenen tüccarlardan ve hayvan alım satımıyla uğraşanlardan 15 kadar kişiyi Tebriz Kapısı'nda Tophaneli hanına davet ederek bir toplantı düzenlemeye cüret (eden) ve kendisi okuryazar olmadığı halde millî cesaret ve gayretiyle her tehlikeyi küçümseyen Hacı Akif Ağa, alelâde yazıcılardan birine sert bir üslupla bir telgraf yazdırıp çekilmesi için akli başında kişilerle birlikte telgrafhaneye gider."²⁶

1906 Ekim'inde çıkan ikinci isyana da, Hacı Akif Ağa'nın kendisini tutuklamaya gelenlere direnerek olayın duyulmasını sağlaması yol açmıştır.

Hüseyin Tosun Bey'in askeri bir ayaklanma hazırladığı yolundaki bilgi oldukça eski bir kaynaktan alınmıştır.²⁷ A.B. Kuran da Hüseyin Tosun Bey'in ordu içindeki çalışmalarından söz etmektedir:

"Orada (Erzurum'da) hudut kıtalarına mensup süvari zabiti Hüsameddin Bey'le* anlaşmış, hürriyet talebi için faaliyete geçmiş ise de hayvan vergisi dolayısıyla Yıldız Sarayı'na çektikleri telgraf nedeniyle tevkif edilmiştir."²⁸

24 Y.A. Petrosyan, *age*, s.240.

25 Mehmet Nusret, *age*, s.68.

26 Aynı eser, s.59.

27 Cevri, *age*, s.35.

* Daha sonra Teşkilat-ı Mahsusa ve M.M. Grubu'nda çalışan Albay Hüsameddin Ertürk.

28 A.B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, s.393.

IV

OSMANLI ORDUSU İÇİNDEKİ BAŞKALDIRMA HAREKETLERİ 1906-1908

1906-1908 döneminde Osmanlı ordusu içinde de başkaldırma hareketleri meydana gelmiştir. Devrim öncesi dönemde ordu içinde meydana gelen bu hareketler hakkındaki bilgiler kısıtlıdır.

Ordu İçindeki Başkaldırma Hareketlerinin Nedenleri

Genellikle dağınık olan ve kendiliğinden gelişen bu hareketler, başlıca iki nedenden kaynaklanmaktaydı: Genç Türk örgütlerinin, özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ordu içinde yıllardan beri süregelen propagandası ve askerlik süresinin uzun, koşulların ağır olması.

Örneğin, 1902 yazında Bağdat kışlasında yapılan arama sırasında subay ve erlerin üzerlerinde, başta *Osmanlı* ve *Feryat* olmak üzere, Genç Türk gazete ve bildirileri bulunur.¹ 1906 yılı başlarında başlayıp 1907 yılı ortalarına kadar süren Erzurum isyanı sırasında, il garnizonundaki askerler, Genç Türk propagandasının etkisiyle Erzurum halkına karşı bir tutuma girmezler. Garnizonun büyük bir bölümü isyancıların ve Genç Türk propagandasının etkisindedir. Garnizonda, askerleri, ayaklanan halkın karşısında olmamaya çağıran söylevler verilir. "Biz sizin rahatınızı nasıl düştürüyorsak, siz de subay ve komutanlarınız 'vur!' buyruğu verirlerse eğer, dinlemeyin onları" denilmektedir bu söylevlerde.²

Hürriyet kahramanı Niyazi Bey, orduda isyanlara yol açan koşulları şöyle anlatıyor:

1 Y. A. Petrosyan, *age*, s.233.

2 Aynı eser, s.237.

"Harbiye Nezareti subaylara karşı haksız davranıştan çekinmiyor, rütbeleri, makamları, maaş zamları bu dağda bayırda özgürlük için çalışan, yurt için çırpınan subaylara değil, damatlara, ajanlara, şak-şakçılara veriyordu. Orduda yasanın geçerliği, yalnız hakkını isteyen ve savunan küçük rütbeli subayları ezmeye yetiyordu. Erlerin çıplaklığı, kışlaların berbatlığı, asker yiyeceğinin kötülüğü, devletin maaşı ödemedeki aksaklığı orduda devrim düşüncesini genelleştirmiş ve kökleştirmişti."³

1908 Temmuz'una Kadar Ordu İçindeki Hareketler

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Makedonya'daki sivil temsilcisi Muller, 1905 yılında, "Türk ordusunda disiplinsizlik ve itaatsizlik hareketlerinin maalesef hiç de seyrek olmadığını" bildirmektedir.⁴

1906 Mart'ında, hükümetin iki yeni vergi koyması nedeniyle Erzurum'da çıkan isyan sırasında vali, sokaklarda toplanan halkın karşısına askerleri çıkarır ve ateş emri verir. Asker, halka ateş etmeyi reddeder ve bu arada kendisini ateş etmeye mecbur etmek isteyen bir subayı da yaralar.⁵

Edirne'deki Rus Konsolosu'nun 1906 Haziran'ında bildirdiğine göre, II. Kolordu'dan önemli sayıda asker, Bulgaristan'da kendilerine son derece ağır koşullar altında görev yaptırılmakta olduğundan ordudan fırar ederler. Ayrıca askerler, Makedonya'da süregelen hükümet aleyhtarı hareketleri bastırmak için çıkılacak olan cezalandırma seferine katılmayı reddederek komutanlarına itaatsizlikte bulunurlar.

1906 yılında, İstanbul garnizonundan 800 asker, ayaklanan Arapları bastırmak üzere Yemen'e gitmeyi reddederler. Trabzon'daki Rus Konsolosu Brandt'ın 1906 Temmuz'unda bildirdiğine göre, Yemen'deki isyancıları bastırma hareketine katılan askerlere Trabzon'dan takviye götürmekte olan gemilerden biri, içindeki askerlerin ayaklanması nedeniyle Trabzon'a geri dönmek zorunda kalır.

3 *Balkanlarda Bir Gerillacı, Hürriyet Kahramanı Resmî Niyazi Bey'in Anıları*, İstanbul, 1975, s.43-44.

4 *Mechveret*, 1 Temmuz 1905, No.165, s.3.

5 F.D.B.A. belgeleri, *Milliyet*, 30 Mayıs 1973.

1906 Aralık ayında, ücretlerinin ödenmesinin gecikmesinden ve görev sürelerinin fazlalığından hoşnutsuz olan 450 kadar tayfa, Bahriye Komutanı Ahmet Paşa'nın evini basıp üç sabayını döverler; ev sahibi de yaralanır. Hükümet zora başyurmaz, tayfaların ücretleri ödenir ve görev süresi dolanlar terhis edilir.⁶

1907 yılı sonlarında ve 1908 başında Rumeli'nin birçok yerinde bulunan birliklerdeki erler, terhis ve yiyecek yönünden hak istemeye kalkarlar. İttihat ve Terakki üyesi subaylar, askerlere yardımcı davranışlarda bulunurlar. Askerlerin istekleri yerine getirilir.⁷ Viyana'da yayımlanan *Neue Freie Presse* gazetesi, bu ayaklanmaları bir yıl sonra şöyle bildiriyordu:

"Bir önceki yıl boyunca çevredeki askeri birliklerin topyekûn katıldıkları on yedi büyük ayaklanma ve isyan olayı baş göstermiş, bunlardan çoğu birkaç gün sürmüştü. Bundan başka sayısız küçük çapta ayaklanma ve gösteriler de olmaktadır."⁸

İzmir'deki Fransız Başkonsolosu'nun 21 Mart 1908'de bildirdiğine göre, Denizli'de aylardan beri maaş alamayan, şikâyetlerine de hiçbir cevap verilmediğini gören askerler isyan ederler. Mutasarrıf konaklığı işgal edilir, mutasarrıf esir alınır. İstanbul'dan maaşların derhal askere verilmesi için emir geldikten sonra mutasarrıf serbest bırakılır.

O günlerde Salihli ve Kula'da da asker ayaklanır. Maaşları ödemeyecek durumda olduklarını iddia eden kaymakamları esir alırlar. Ancak yüklü bir avans dağıtıldıktan sonra bunları salıverirler.

1908 Mart ayı sonunda Çine garnizonundaki askerler isyan ederek ödenmemiş maaşlarını isterler. Kaymakam hapsedilir, ancak maaşlara mahsuben bir miktar para ödendikten sonra serbest bırakılır.⁹

İzmir'deki Fransız Başkonsolosu'nun 5 Haziran 1908'de bildirdiğine göre, Manisa, Nazilli, Akhisar ve Alaşehir'de maaşlarını alamayan subaylar, askerlerle birlikte hükümet dairelerini işgal ederler. Amaçları, maaşlarını zorla almaktır.

6 Y.A. Petrosyan, *age*, s.235.

7 *Balkanlarda Bir Gerillacı*, s.46.

8 23 Temmuz 1908 tarihli *Neue Freie Presse* gazetesinden aktaran E.E. Ramsaur, *age*, s.149 (dipnot 12).

9 F.D.B.A. belgeleri, *Milliyet*, 6 Haziran 1973.

İzmir rıhtımında bulunan bir gemideki askerler de isyan ederler. Terhis edilmek üzere Yemen'den getirilmiş olan askerler, birikmiş maaşları verilmeden gemiyi terk etmeyeceklerini bildirirler. Sonunda istekleri yerine getirilir ve gemi ancak bundan sonra boşaltılır.

Ayrıca, onların bu davranışı ve elde ettikleri sonuç, İzmir kırsalında hizmet sürelerini bitirmiş olmalarına rağmen terhis edilmeyen askerleri ayaklanmaya yöneltir.¹⁰

Temmuz 1908

3 Temmuz 1908'de Makedonya'da devrim hareketi başlar. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Önyüzbaşı Niyazi Bey, 200 kadar asker, subay ve gönüllü ile Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konmasını talep ederek dağa çıkar.

Rumeli'de başlayan ve kısa sürede gelişen bu isyanı bastırmak için Abdülhamit, 9 Temmuz 1908'de yayımladığı bir irade ile İzmir, Ankara ve Yozgat bölgelerinde seferberlik ilan eder. Rumeli'deki birliklerin büyük çoğunluğunun yurtsever, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi sabayların komutası ve etkisi altında bulunması, bu kararın alınmasında etkili olur.

Manastır valisi, 18 Temmuz 1908'de sadrazama çektiği telgrafta, ayaklanmaya karşı kullanılan ve kullanılması düşünülen birlikler hakkında şöyle der:

"Cemiyet'in izlediği yol erler tarafından da kabul edilmiş olduğundan, izlenmeye girişilse askerlerin Cemiyet'e karşı silah kullanmayacağı Resne'ye gönderilen altı taburun orada durup kalmasından ve komutanlarının bir şey yapamadıklarından anlaşılmaktadır... Gizlice öğrenildiğine göre buraya gönderilmesi istenen Anadolu'dan gelecek tümen birliklerinin de aynı hareketi yapacakları sanılmaktadır."¹¹

Valinin, Anadolu birlikleri hakkındaki istihbaratı fazlasıyla gerçekleştiren Resne'de, ayaklanma başladığı günlerde, Genç Türkler'in Paris merkezinin ünlü militanlarından Dr. Nazım Bey, "... Tütüncü Hoca Yakup unvanıyla İzmir'de bulunuyordu. İsyanı bastırmak üzere İzmir'den Selânik'e sevk edilen askerleri istibdat aleyhine teşvik ve tahrik etmişti."¹² Böylelikle, birlikler daha İzmir'den ayrılmadan devrimci düşüncelerin etkisi altına girerler.

Nitekim Fransız Başkonsolosu'nun 17 Temmuz 1908'de bildirdiğine göre, isyan olayları birbirini izler. İzmir ili çevresinden toplanan askerler, birikmiş maaşları ödenmedikçe genilere binmeyeceklerini, Rumeli'ye gitmeyeceklerini bildirirler. Askerler İzmir defterdarının makamını da basarlar. Defterdar, güçlüğüle kaçıp vilayet konağına sığınır. Valinin Saray'a çektiği telgraf üzerine Ziraat Bankası'ndan beş bin lira alınması ve askere dağıtılması için emir gelir.

Asker toplamakta zorluk çekilir. Aydın vilayeti içine gönderilen trenler günlerce garlarda bekler. Silah altına çağrılanların bir kısmı dağa çekilir, çetelere katılırlar.¹³

16 Temmuz günü hükümet, deniz yoluyla İzmir'den Selânik'e 27 tabur asker yollar. Ancak taburlar çoktan Genç Türkler'in etkisi altına girmişlerdir. Ayaklanmayı bastırmak için yollanan bu askerler, birkaç gün içinde ayaklananlardan yana geçerler. Niyazi Bey, anılarında şöyle yazıyor:

"Anadolu tümeninin Selânik'e ve oradan (Manastır'a) gönderilen taburları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin neden uğraşıp çalıştığını öğrenmekte geç kalmadılar. Onlar da bu yola hazırды. Ellerindeki silahlarıyla Cemiyet'e, millete yardımdan geri durmadılar."¹⁴

Rumeli'de başlayan devrim hareketi karşısında çaresiz kalan Abdülhamit, 23 Temmuz 1908'de Anayasa'nın yürürlüğe konmasını ve Meclis'in toplanmasını kabul eder.

10 A.B. Kuva, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, s.246.

11 F.D.B.A. belgeleri, *Milliyet*, 8 Haziran 1973.

14 *Balkanlarda Bir Gerillacı*, s.217.

10 F.D.B.A. belgeleri, *Milliyet*, 7 Haziran 1973.

11 *Balkanlarda Bir Gerillacı*, s.187.

SONUÇ

Bu çalışma, 1908 Devrimi hakkında bazı yaygın görüşleri çürütmekte, bazı gözlemlerde bulunulmasına olanak sağlamaktadır.

Anadolu Halkı Özgürlük Mücadelesinde Etkin Röl Oynamıştır

Abdülhamit yönetiminin devrilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarının ve ordu içindeki ilerici subayların eylemlerinin bir sonucu sanılmaktadır. Bu kanının varacağı nokta, Anadolu halk kitlelerini siyasi eylemi olmayan, mütevekkil insanlar olarak görmektir. Bu çalışına, 1906-1908 yıllarında Anadolu'da yükselen fedakâr ve cesur mücadelelerin, halk kitlelerinin zulme karşı direnme geleneğinin, özgürlük tutkusunun en güzel kanıtlarından biri olduğunu göstermiştir.

Genç Türk Hareketi Kitle Eylemleri Temeli Üzerinde Yükselmiştir

İlerici siyasi akımlar halk kitlelerinin destek ve eylemi olmadan başarı kazanamazlar. Bu, Genç Türk hareketi için de geçerlidir. 1908 Devrimi'ni bir aydın ve subay kadrosunun başardığını, bu devrimin, kolağası Niyazi Bey'in isyanıyla başladığını sanmak bir yanılgıdır. Anadolu'daki demokratik kitle hareketlerinin 1908 Devrimi'nin gerçekleşmesinde payı büyüktür.

Bir liberal burjuva akımı olarak başlayan Genç Türk hareketi, Anadolu'daki kitle eylemlerinin patlak vermesiyle, hızla burjuva devrimci bir nitelik kazanmıştır. Genç Türk hareketi, kitle eylemlerinin bu sağlam temeli üzerinde başarıya ulaşmıştır.

1906-1908 Demokratik Kitle Hareketleri 1905 Rus Devrimiyle İlişkilidir

1905 Rus Devrimi'nin doğu halklarının uyanışında belirleyici bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Anadolu'daki devrimci kitle eylemleri de bu devrimden kuvvetle etkilenmiştir. Kronolojik olarak 1905 Devrimi'nden hemen sonraya rastlaması, bu eylemlerin Doğu Anadolu'da kendini göstermesi (o dönemde devrimci düşünce ve eylemlerin kaynaştığı Kafkasya'ya yakın olması bakımından anlamlıdır) bu düşünceyi doğrulayan kanıtlardır.

BELGELER

BELGE I

TÜRK,*

Kahire, 8 Mart 1906, sayı 121, s.1.

KASTAMONU'DA HAREKET-İ İHTİLALKARANE

İhtilâlin sebebi – Belediye intihabı – Vergi-i şahsi – Milletin mağ-duriyeti – Heyecan-ı halk – Zât-ı şahane ile muharrerat-ı telgrafiye – Hareketin kazalarda aks-i tesiri – Vali ve defterdarın azli.

Maarif, muzayika-yı hayat, işte iki saik-i misal! Maarif bir halka hakkını, vazifesini, heyet-i içtimaiyede haiz olduğu mevkiini, bir keli-meyle benliğini, insanlığını öğretir. Maarif ile perverde olan halk zulme, su-i idareye boyun eğmez, derhal ayaklanır. Nimet-i maariften mahrum olanlar ise ancak zaruretle meteessir olur, açlık ile, açlık yüzünden silaha sarılırlar. Kastamonulular'ın ihtilali ikinci sebep tesiri ile olsa gerek, çünkü maarif lâıyk-ı vechile memleketimizin hiçbir tarafına girmedi. Kastamonu ise bu lütuftan en az hissemend olmuş bir vilayetimizdir. Az maarif ve çok müzayaka, o zavalı fakat açıkgözlü ahaliyi işte ayaklandırmış bulunuyor. Hareketin tafsilatını kendilerine, Kastamonu'dan aldığımız mektuplara bırakıyoruz.

* Kahire'de 1903-1907 yılları arasında yayımlanan Genç Türkler'in radikal kanadının düşüncelerini savunan haftalık gazete.

1908 Devrimi öncesinde Anadolu'daki demokratik hareketle ilgili belgelerde Kastamonu-Sinop olayları hakkında yer alan bilgiler iki yayından kaynaklanmaktadır: Kahire'de 1903-1907 yılları arasında yayımlanan *Türk* ve Tiflis'te 1872-1912 yılları arasında Ermenice yayımlanan *Mşak* (Çiftçi) gazetesi.

K.J. Basmadjian (bkz. Belge III) ve A.M. Valuykiy (bkz. Belge IX) bu olayları *Türk* gazetesine dayanarak, H.M. Tsovikyan (bkz. Belge VII) ise *Mşak* gazetesine dayanarak bildirmişlerdir.

Mşak gazetesinin haberi yeni ve değişik bilgi içermemekte, *Türk* gazetesinin haberiyle büyük bir benzerlik göstermektedir. (H.Z. Kars.)

Kastamonu, 30 Kânun-u sâni 1321. –Belediye intihabı zamanıdır. Hükümet bermutad köşebaşlarına, Saraykadı Cami-i şerifi duvarına yaf-talar talik etmiş. Ahali buna hiç ehemmiyet vermiyor. Valinin hayat (?) vilayetin su-i idaresi yüzünden uğradığı haksızlıklardan şikâyet için bunu fırsat ittihaz ediyor. Filhakika "Biz belediyemizin varidat ve me-sarifini bilmiyoruz ki lazım gelen memurlarını intihab edelim" diye söyleniyor. Bu söyleniş, aralarında beraber toplanarak pür heyecan ku-mandan paşanın hanesi önüne gittiler, ona da dinlettiler. Bu cem yeri gö-ren kumandan havf ve telaşa düştü, "Nereden, nedir evlatlar?" dedi. Ce-maat, "Efendim, ifademiz var, bizi kabul ediniz" ricasında bulundu. Ku-mandan damadını gönderdi. Fakat bizinkiler mutlaka paşayla görüşmek istediklerinden aralarından üç kişi intihab ederek yukarı gönderdiler. Bunlar, şu suretle ifade ve tazarru-u hal etti: "Biz belediyemizin hiçbir ha-line vakıf değiliz. Varidat, mesarifini bilmiyoruz. Böyle olunca biz nasıl tayin ederiz? Belediye hesabatını tetkik için tarafımızdan intihab edilecek emin zatlar yoluyla vazifeyi bitirmeliler, bize hesap vermeli. Ondan sonra biz de icabına bakmalıyız.

Vergi-i şahsi diye bir şey çıkardılar. Adalet yerinmeden zenginden ne alıyorlarsa fakirden de onu (almaya) başladılar. Halbuki talimat-ı mahsusasında bizler ile eshab-ı servet tefrik edilmiştir. Hükümet bunu kaale almıyor. Ustaya da 35 kuruş her bulunan çırağa da 35 kuruş vaz ediyor. Eşraf-ı memleket hep, imamet ve hitabet tezvîr diye kendilerini bu vergiden istisna ettiriyorlar. Bunu adalet kabul eder mi? Beldemizin en büyük taciri zat-ı vilayetpenahidir. Verginin kısm-ı azamı ondan alınma-lıdır. Hal böyle iken kendisi asla para vermiyor. Biz de vermeyeceğiz."

Ahalinin vekilleri bu suretle idare-i kelim ederek vilayette ne fenalık varsa hepsini kumandan paşaya arz ettiler ve ifadelerinin atıye-i şahaneye tebliğini muştıne istediler. "Umum ahalimiz zat-ı alilerinden istirham edi-yorlar" dediler. Müşarünileyh, "Ben askerî memurum, mülkiye işlerine 'nışmam" dediyse de "Paşa hazretleri, silah altına alacağınız askeri biz-den mi alacaksınız yoksa diğer bir kavimden mi? Biz ahali olduğumuz gibi askeriz de, onun için sözlerinizi dinleyip merci-i alisine isma etmelisiniz" ısrarında bulundular. Kumandan naçar kaldı. Birçok vaatler, ricalarla ce-maati biraz teskin edebildi. Ahali, hareketlerinin neticesini intizaren şim-dilik sükut ediyor.

8 Kânun-u sâni 1321. –Kumandan paşaya istirhamlarından sonra 5-6 gün geçtiği halde bir netice hasıl olmadığını gören halk toplanarak dört-beş yüz raddesinde bir cem-i gafir suretinde telgrafhaneye yürüdüler. Telgrafhaneyi muhasara ile memurlarını kâffeten dışarı çıkardılar. As-kerden gelme usul-i telgrafiyeye aşına bir adamları varmış. Onu telgraf başına oturtular. İstanbul ile muharebeye koyuldular. Odalar lebaled aha-liyle dolmuştu. Hele başmüdür odasını görseniz bu, en şen halk ile istila edilmişti. Sekiz telgraf çekildi. İkinci vakti başkitabet-i celileden ne kadar adam içtima etmiş olduğu soruldu. Kumandan dört-beş bin rad-desinde olduğunu arz etti. Güya mabeynden gece saat beşe kadar bek-lemeli cevabı gelmiş, sokaklar ahaliyle dolu, kahveler, içtimagâhlar hınça hınç, herkes pür telaş, pür heyecan; telgrafhane cihetine büyük akınlar!.. İsteyerek ve istemeyerek herkes oraya gidiyor, götürülüyor. Çünkü ih-tilâkçiler halkın kısm-ı azamını zorla arzularına taraftar kılmak istiyorlar. Bu hal ise umuma dehşet veriyor.

Bu sırada şehirde endişesiz adam görülmüyordu. Kastamonu'nun ap-talları birer aslan olmuş yürüyordu. Memurin bir hal-i sükunet içinde kahvehanelerde imrar-ı vakit ediyorlardı. Menfiler bu hali görünce bütün şaşırıldılar. Kimse kimseyle lakırdı edemiyordu. Vali-i vilayet, kor-kusundan evinden çıkamıyordu. Hükümetin muhafaza edilmesi hakkında zabıtaya haberler gönderiyordu, kumandan ise umum zabitanı nezdine celbedip debboyda bulunan efrad-ı ihtiyatiye ile fırkanın muhafazasını emir ve tembih ediyordu.

İş hiç bu dereceye varmayacaktı. Ahalinin hiç olmazsa kumandana olan son maruzatı kabul edilseydi, bu gürültülü müstebidata mahal kal-mayacaktı. Ahali birkaç aydan beri kahvelerde, sokaklarda alenen istihada bulunuyor, "Biz fıkaranın mağduriyeti izale edilmezse padişahımıza ref-i seda ederiz" diyordu. "Padişahımız elbette bize bir çare-i inayet buyu-rurlar" diye söyleniyorlardı. Ve Ermeni ahali de hoşnutsuzluklarını öteden beri makamat-ı aliye arz ediyorlar, patrikhanelerini ortaya sürüyorlardı. Fakat hükümet bu sızıntılara, şikayetlere hiç kulak asmamıştı. Asmamıştı ama ahreketinin neticesini işte böyle görüyor, böyle hacaletten hacaletle uğruyordu.

Kumandan, bir çare bulup halkı teskin edelim diye berâ-yı istiğare va-linin konağına gitti. Vali, "Ben hastayım, sokağa çıkamam" dedi. Bu hu-susta hiçbir fikir beyan edemedi. Kumandan yalnız işe başladı. "Evlatlar,

ayıptır, yar ve ağyara karşı böyle yapmayınız, dağılımız" rica ve niyazında bulundu. Fakat halk, "Biz Allah kapısıyla padişah kapısına toplanıyoruz. Bu iki kapı daima açıktır. Bizi buradan kimse tard edemez" dedi. Üç kerre "Padişahım çok yaşa" diye bağırıldı. Mabeynden kaç kişi oldukları suali telgrafı geldiği vakitte de böyle bağırılmıştı. Kumandan bir şeye muvaffak olamadan geri döner. Hatta ahalinin birçok tekdirine, takazasına hedef olur; "Siz bizim şikayetimizi niçin padişaha arz etmediniz? Yedi sekiz gün evvel otuz iki imza ile padişaha çektiğimiz telgrafı 'bunlar serseri güruhudur' diye ehemmiyetten düşürdünüz?..." Çünkü vakadan evvel otuz iki esnaf kethüdalarını telgrafhaneye göndererek tazallum-u hal etmişti de İstanbul'dan "bu nedir?" diye sorulunca hükümet, "Serserilerdir, şayan-ı ehemmiyet değildir" cevabını vermişti. Ahali, bu yüzden olan ibirarını da kumandana bu sefer anlattılar, "Biz serseri değiliz mazlumuz, insanca muamele edilmeli bize" dediler.

9 Kânun-u sâni 1321. – Ahali dün sokaklarda, telgrafhanede geceyi ettiler. Ötede beride öbek öbek ateş yakarak, gece beşte gelecek telgrafı beklediler. Bu esnada polis komiseri Rifat Edendi ile diğer komiser Çerkes Rıza Efendi ellerinde bir kâğıt olarak telgrafhaneye gelmişlerdi. Halk yaka paça bunları tutup ellerindeki kâğıdı yırttılar. Rifat Efendi dar kaftı. Rıza Efendi epeyce hırpalandıktan sonra müvezzi odasına hapsedildi.

Dün, geç vakit Sinop postası gelmişti. İhtilalciler postayı indirdiler, bir yere istif ettiler fakat tevzi etmediler. Ben, validenin tazyiki üzerine oğlumu da yanıma alarak mektubumu aramaya gittimse de birisi önüne çıkarak: "Bana bak ey efendi" dedi. "Bugün yasak olduğunu duymadın mı? Haydi bakalım evine" ve beni rıfk-ı mülayemetle kapıya çıkardı. Bu suretle kurtuluğuma memnun hemen çekildim. Bekleşen halk, onlara yalvaran heyet-i hükümeti seyre koyuldu. O derece intizar olunan telgraf gece beşte gelebildi. Bunda selam-ı şahane vardı. "Telgrafhaneden dağılsınlar, ayıptır, böyle yapmasınlar, vergi-i şahsi, techizat-ı askeriye için tertip edilmiş bir maslahattır, daha buraca da henüz tezekkür edilmekte olup neticesi oraya tebliğ olunur" denilmiş. Halk, "Padişahım çok yaşa" diyerek bu gelecek bu kadar şeyle iküfa ile çekildi.

Ertesi gün Dersaadet'le vilayetin muhaberesi pek tekessür etti. Evvelce de telgraf hiç boş kalmıyordu ya hele bugün telgrafların hiç ardi arkası kesilmiyor, Lütfü, Fikri ve muhasebe mümeyyizi İbrahim Efendiler muttasıl şifre halliyle uğraşıyorlar.

Meclis-i idare heyeti valinin hanesinde içtima etti. Kendisi, hastayım diye korkusundan hükümete gelemediğinden meclisi evinde akdettirmişti. Defterdar da hasta, o da evinden çıkmıyor. Bu hastalık hükümetin sair memurlarına da sirayet etmiş, çoğu hanelerinde istirahatlarıyla meşgul.

Kazalarda:

Hareket-i vakıdan birkaç mah mukaddem umuun köylere adam-ı mahsuslar çıkararak itimad olunur kimselere kaymakamlar hakkında icra edecekleri muameleyi suret-i mahremanede anlatırlar ve kimseye ifşa etmeyeceklerine dair teminat olarak talâk-ı salase ile yemin ettirirler. Bir gün tayin ederek yevm-i mezkûre muhakkak merkez-i kazaya gelmeye köylüleri bu suretle icbar ederler. Bağrılanık zavallı köylüler ise hakikaten o gün de külliyyetli olarak kazanın merkezine toplandılar. Kaymakamlar, hususiyle Taşköprü kaymakamı birkaç adam dahi hapsederek işin önünü almak istemişlerse de köylüler hiç söz dinlemeyerek maruzatlarını telgrafla zat-ı şahaneye bildirmeye mümaileyhi tazyik eylemişlerdir. Kaymakamlardan ekseri merkez-i vilayete celp ile sual olunmakla bunlar ne yapmak mümkün ise yaptıkları halde içtimanın vukuuna mani olmadıklarını, ahalinin hal-i galeyanda olduğunu arz etmişlerdir.

Sinop'ta:

Sinop da hareketinde tamamen Kastamonu'yu takip etti. Gerek merkez ahaliyesi gerek kara halkı birkaç bin raddesinde yevm-i mezkûrda toplanarak telgrafhaneye yürümüşler. Mutasarrıf fena halde korkmuş, geç vakitlere kadar odasında mahpus kalmış. Ahali, müteaddit telgraflarla mağduriyetlerini, mutasarrıfın zulmünü, su-i idaresini İstanbul'a arz etmiş. İstanbul cevap verinceye kadar bu binlerce kadar halk telgrafhanede, sokaklarda pür heyecan beklemiş. Her saat başında "Padişahım çok yaşa" diye bağırışlarını. En nihayet mutasarrıfın azli telgrafını alarak dağılmışlar.

Mutasarrıfın su-i ahvali arasında şunu zikrediyorlar ki ne kadar gariptir: Sinop hapishanesinde Çerkes Gül Hasan namında bir şaki varmış. Mutasarrıf bunu müddet-i mahbusiyeti bitmeden bir takrip hapishaneden çıkarmış. Merhum birkaç gün zartında işini hazırladıktan sonra eşkiyalığa koyulmuş. Cinayetine Kırmızı İbrahim namında birinin oğlunu öldür-

rerek hanesini soymakla başlamış. Artıkça artırmış. Bir reddede ki köylüleri haraca kesmiş. Hane başına on beş şınık buğday haraç tayin etmiş. Bu tutulmaz, ceza görmez şakinin zulmünü zavallı kurra halkı müddet-i müebbede çekmiş. Sonradan bu işte mutasarrıfın da parmağı olduğunu, verdikleri her şeyin yarısının mutasarrıfa gittiğini anlayınca zaten sevmedikleri mutasarrıflarını büsbütün atmak çaresini tahariye koymuşlar ve işte muvaffak da olmuşlar.

Kastamonulular da muvaffak olmadılar değil...

18 Kânun-u sâni 321, çarşamba günü saat altı sularında kemaifüssabık telgrafhaneye toplandılar. Vali, Şeyh Ataullah ve Ziyaeddin Bey'lerle Merdane Efendi'yi nezdine çağırıp ahalinin dağılması yolunda bezl-i himmet etmelerini rica etmiş ve bunlar telgrafhaneye gelerek birçok ıstırham ettiyse de ahali kendilerini tevkif etmiş ve padişaha olan layihalarını onlara da imza ettirerek doğruca evlerine gideceklerine dair hepsine yemin ettirdikten sonra koyuverilmelerine müsaade etmiştir.

Kalabalık gittikçe ziyadeleşiyordu. Meşai-i memleket, Rumlar, Ermeniler bu kıyama ciddi olarak iştirak etmişlerdi. Baş kitabetten dağılmaları, vapur-u mahsusla memur gelmekte olduğu tembih ve beyan olunduysa da halk, "Memurun filan geleceği yok, siz bizi aldatıyorsunuz, biz padişahımızı istiyoruz, o niçin telgraf başına gelmiyor? Demek padişahımız yok" cevabında bulundu. Burada da her saat başında "Padişahım çok yaşa" bağırışlıyordu. Gece beşte padişahın telgraf başına geldiği, "maruzatlarını doğruca kendilerine arz etmeleri" bildirildi. Ahali her şeyden evvel valiyle defterdarın azil olunmasını istedi. Valinin teknil kabahatları olanca tafsilatıyla sayılıyordu. Ticareti, yalancılığı, sahtekarlığı, hifd-i ahlâkı, her şeyi bunların hepsi bizzat padişaha anlatıldı. Padişah da valinin, defterdarın azlini ferman etti. Bu esnada arzu-yu şahane üzerine kumandan telgrafhanede bulunuyordu. Azil iradesi bunun vasıtasıyla tebliğ edildi. Fakat ahali kendisine inanmayıp telgraftı görmek istedi. Diyordlardı ki: "Valinin azli iradesini gözümüzle görmeliyiz. Ondan sonra da zatınızı tebrik etmeliyiz." Kumandan ahalinin bu arzusunu da yaptı. Ahali geniş bir nefes aldı. Belanın büyüğünden kurtulmuştu.

Ferdası gün kumandan vilayete saat yedide müftüyle beraber gelip oturdu. Umum ahali gelip kendisini tebrik etti. Defterdar eşyasını topladı gidiyor. Vali de gidecek. Fakat ahali onu vapura bindirmedikçe rahat edemeyecek. Korkusu şundan ki Enis, Tophane müşirinin kayınpederi imiş. Onun tavassutuyla belki ibka olunur diye telaş olunuyor. Bilmem padişah bir kişi için bir vilayeti feda eder mi?

BELGE II

M. Sabri,

TERAKKİ,

Paris, (Nisan 1907), sayı 11, s.1-5.

ANADOLU KIYAMLARI

Bir milletin müttehidin zulme ve erbabına mukavemeti, erbab-ı zulmün teslim-i hak etmesini müstelzim âli ve meşru bir kuvvettir!

Son aylar içinde Erzurum'da cereyan eden ahvalin hakikaten sayan-ı dikkat bir vuzuh ile inkişaf etmekte bulunduğunu haber alıyoruz ki bil-hassa erbab-ı idrakın gayret-i vataniyelerini artıracak bir tesir-i içtimaiyi ihtiva ediyor. Bunca seneden beri fırka-i ihrarın mesai-i mütemadiyesi işte mukaddemesinde bulunduğumuz bu yakza-i milliyenin vücuda gelmesi emeline mübteni idi.

... Aynı ayrı herkesi büyük bir kolaylıkla kemiren hükümet-i hazıra birkaç vilayetin ittihadı önünde tir tir titremeğe, idare-i meşrutayı ister istemez kabule mecbur oluyor. Buna en büyük delil yalnız bir Erzurum ahalisinin ısrarına karşı hükümetin beş parasızlığına rağmen tekmil Rumeli ve Anadolu'dan iki vergiyi lağvetmesidir. Zaten bu meşum istibdada biz kendi elimizle bir nihayet vermeyecek olursak onu yakın bir istikbalde başkaları verecek. Fakat o zaman istibdadımızla birlikte istiklalimize de nihayet verilecek...

... Geçen seneden beri safahat-ı muhtelifesini takip edegeldiğimiz Anadolu Kıyıamları vatanımızda yavaş yavaş bu cihete doğru bir inkılap fikri husule gelmekte bulunduğunu tebşir ediyor. Evvelce neşrettiğimiz bir Erzurum mektubunun şu fıkraları inkılabı ne iyi hissettiriyordu: "Müstebidin vekil ve şeriki vali (Ata)yt, bastonlarımızın altında sürükleye sürükleye İbrahim Paşa camiine getirdik ve orada da hapsettik! Gece hükümetin

rüesa-i ihtilal tanıdığı ulema ve eşrafımızdan birkaç kişi tevkif edilerek derhal yola çıkarılmışlar. Ahali işi duyar duymaz nâkabil-i tasavvur bir heyecan ile arkalarından yola çıktı ve süratle yetişip zaptiyelerin elinden kurtardı. Maksud-ı meşruamıza karşı hükümet-i müstebiteye alet olan merkez komiseri diğer iki refiki ile beraber o gün şehrin ortasında Mithat Paşa uğruna kurban edildi. On beş günden beri memlekette hükümet yok! Fakat Erzurum'da asayişin bu kadar istikrara yettiği zaman da olmadı. Her tarafta dükkânlar açık, ticaret serbest, sokaklarda polis ve zaptiye gibi asayiş memurlarının fekadarı hiçbir vechile nazar-ı dikkati celp etmiyor. Çünkü Müslüman Hristiyan bir ferdin burnu bile kanamadı. Halkımızın bu terbiye-i siyasiyesi Avrupa konsoloslarının da takdirini mucip oluyor!.. ilah."

Şu birkaç satır inkılab-ı hazırın pek güzel bir vesika-i tarihiyesi olabilir. Artık bu millete kan yok demeye kimsenin hakkı yok. Şimdi fazilet-i beşeriyeden zerre kadar hissemend olan her Osmanlı, karşısındaki afet-i izmihlali püskürtmeye yürüyen inkılabı elinden geldiği kadar tesri çalışmalı ve tesri için hiçbir teşebbüsten kaçınılmamalı.

Çünkü bir milletin müttehidin zulme ve erbabına mukavemeti, erbab-ı zulmün teslim-i hak etmesini müstelzim âli ve meşru bir kuvvettir...

15 Nisan 1907

M. Sabri

BELGE III

Basmadjian [Basmacıyan], K.J.,
REVUE DU MONDE MUSULMAN,
Paris, Nisan 1908, sayı 4, c.4, s.819-825.

ANADOLU'DAKİ DEVRİMCİ HAREKET

Okuyucularımız, aşağıdaki notlarda, yazarın Anadolu'daki devrimci hareket üzerindeki görüşlerini izleyeceklerdir. Çeşitli ülke basınlarının Avrupa'ya ulaştırdığı haberlerle bu yazıda verilen bilgiler birbirlerini tam olarak tutmamaktadır. *Pall Mall* gazetesi Nisan ayı başında, *Reuter* ajansından aldığı habere göre, Van'da 60 Ermeni'nin müslüman halk tarafından öldürüldüğünü bildiriyordu. Aynı sırada *Birmingham Post* ise müslüman ve hristiyanların birlikte yürüttükleri şiddetli gösteriler üzerinde ısrarla dururken Ermeni ihtilalcilerin yükselen sesini yansıtmaktan da geri kalmıyordu.

İki olgu bize şüphesiz doğru gibi görünüyor. Birincisi, Hamit rejimine karşı yapılan hareketler içinde müslüman ve hristiyanlar ilk kez içlerindeki dengeli unsurlar sayesinde tartışıp düşünerek bir anlaşmaya varabilmişlerdir. Şurası da kesindir ki, o günden beri hükümetler kendilerini bazan Ermeni, bazan da Osmanlı gruplarının başını çektiği karışıklıklar karşısında buldular. Bu ikinci sahnenin sorumluluğu gerçekte kime aittir? Bunu anlamak için birçok güce sahip konsolosların diplomatik sansüre uğramayan raporlarına dayanmak gerekiyor.

A.L.C.

Geçenlerde Halil Halid'in sözlerini aktaran *Revue du Monde Musulman* dergisi (şubat sayısı, s.417) "Anadolu'daki devrimci hareket, Ermeni değil Osmanlı ve müslümandır"* diye yazıyordu. Bu, kolayca önceden görülebilecek bir aşamayı ortaya çıkarmaktı. Despot rejime ve keyfi Türk hükümetine karşı girişilen hareketin öncüleri olan Ermeniler, propagandalarına başladıklarında müslüman komşularının da onların gayretlerini takdir edeceklerinden ve aynı yola gireceklerinden kuşku duymuyorlardı. Gerçekten de Ermeniler, bir Ermeni krallığı değil, adalet, kişisel özgürlük, basın özgürlüğü ve Türkleri kendilerine karşı kıskırtmayan bir hükümet istiyorlardı.

Anadolu'dan gelen yeni ayaklanma haberleri, halkın sabrının taşmak üzere olduğunu ve bugünkü despot, düzensiz hükümete göz yummamaya kararlı olduğunu ispatlamaktadır. Kastamonu, Sinop, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Dersim, İzmir ve Van ayaklandı. Yarın belki başka bir vilayet veya sancak ayaklanacak. Arap, Kürt vs. hareketleri de aynı anlamı taşımakta. Ezilmiş uluslar, ancak değişik ırkların haklı isteklerinin gözönüne alındığı ve öziyle bekledikleri değişikliğin beraberinde geldiği gün silahlarını bırakacaklardır.

İşte Mısır'da yayımlanan *Türk* gazetesinin 121. sayısında Kastamonu olayları üzerine yazılanlar:

Belediye meclisi seçimi sırasında hükümet afişlerle halkı seçimlere katılmaya çağırır. Hoşnutsuzluğunu belirtmek için en küçük bir fırsatı bile kaçırmayan halk ise, bölge askeri komutanının evi önünde toplanır. Uzun uğraşlardan sonra aralarından üç sözcü belirleyerek isteklerini iletirler: "Madem ki şehrimizin gelir ve gider durumundan habersiziz, oy kulanamayız. Oylarımızla seçtiğimiz kişi bize hesap verecek, görevini bilince yapacak biri olmalı. O zaman bu yolda yürürüz. Yeni çıkarılan özel vergilere gelince, bunlar yasal değildir. Çünkü zenginlerle fakirler arasında hiçbir ayırım yapmamaktadır. Örneğin bir çırak patronu kadar vergi ödemek zorunda. Ayrıca hiçbir soylu kişi vergi vermiyor. Memleketin en önemli tüccarlarından olan valimiz de bunlardan biri. O halde bizler de

* *Revue du Monde Musulman* dergisinin Şubat 1908 sayısında (No.2, s.418) Halil Halid'in bu sözlerine *The Orient* dergisinin Ocak 1908 sayısında yayımlanan "A Pacific Revolution in Turkey" başlıklı yazı kaynak gösterilmekte, aynı yazıda Erzurum, Kastamonu, Bitlis, Diyarbakır ve Van ayaklanmalarından söz edildiği bildirilmektedir. Halil Halid'in *The Orient*'te yayımlanan bu yazısı tarafımızdan bulunamamıştır. (H.Z. Kars.)

para vermeyiz." Başka yolsuzluklardan da yakınan halk, komutandan dileklerini Sultan'a iletmesini istedi. Endişe içinde olan komutan, "bu benim işim değil, ben askeri bir görevliyim ve bu çeşit sorunlara karışmaya hakkım yok" diyerek kalabalığı savmayı düşünüyordu. Ancak kalabalık diretti ve sonunda komutan birçok sözler vererek kalabalığı dağıttı.

Boş yere cevap bekleyen şehir halkı, birkaç gün sonra telgrafhaneyle gelerek burada çalışanları dışarı çıkarttı. Halkla birlik olan eski askeri telgraf memurları İstanbul'la ilişki kurmayı başarırlar, bu da büyük bir sevinç yaratır. Şehirdeki memurlar işsiz güçsüz gezip tüm zamanlarını kahvede geçirirler. Vali ise korku içinde evine kapanır. Gece yarısına doğru İstanbul'dan cevap gelir. Sultan, halka selamlarını iletirken huzur ve sağduyu öğütüyordu. Yeni vergilerin ordu için toplandığını, kanunun henüz yürürlüğe girmediğini, kesin sonucun halka bildirileceğini söylüyordu. Halk tatmin olur ve geri çekilir. Ama ertesi gün tekrar harekete geçerler. Sultanın başdanışmanı halktan dağılmalarını ister ve özel bir memurun soruşturma yapmak üzere Kastamonu'ya gönderileceğine söz verir. İsyan-ı, "özel bir memurun gönderileceğine inanmıyoruz, bizi aldatıyorsunuz, Sultan'la görüşmek istiyoruz, niçin telgrafın başına gelmiyor? Yoksa padişahımız yok mu bizim?" diye cevap verirler. Kalabalık artıyordu. Müslümanlarla birleşen Rum ve Ermeniler bir cevap beklerken kalabalık her saat başı "Padişahım Çok Yaşa!" diye bağırıyordu. Nihayet hükümdarın geldiği ve onunla konuşulabileceği bildirildi. O zaman, hükümdardan, vali ve tahsildarın görevden alınmaları istenerek tüm olaylar, valinin ahlak bozukluğu ve yalanları anlatılır. Bu iki kişinin görevden alındığını haber alan halk yatıştır.

Bu taşkınlıklar yalnız Kastamonu'da olmadı, çevreye de yayıldı. Bu sefer de köylüler ilçelere giderek durumdan yakındılar.

Aynı olay Sinop'ta da oldu. Halk telgraf çekmeye koştu ve istediği sonucu elde etti.

Cephane memurlarından teğmen Naci'nin idamı Trabzon'daki isyana son verdi. Teğmen Naci, "İttihat ve Terakki" adındaki Genç Türk komitesi tarafından zorbalığı nedeniyle idama mahkûm edilen tümen komutanı Hamdi Paşa'yı öldürmüştü. Bu yargıyı gerçekleştirmek için seçilmişti. Sürekli olarak "arkadaşlarımı zulümden kurtardım, Osmanlı güvenliğini sağlamak için ufak bir yardımda bulundum, daha nicelerini

görüyoruz" deyip duruyordu. Trabzon'dan alınan bir mektuba göre, zavallı teğmen, halk önünde infaz edilecek idamı sırasında kalabalığa hitap edemesin diye sabaha karşı 04'te hücrelerinde boğulmuş.

Trabzon'daki ayaklanma daha yeni bastırılmıştı ki Erzurum'da yeni bir ayaklanma patlak verdi. Kastamonu'da olduğu gibi, yeni vergi, işin bahanesi oldu. Halk vergi ödemeyi reddeder ve genel grev düzenler. Valinin konağı işgal edilir, birçok polis memuru ile jandarma komutanı ve oğlu öldürülür, vali hapsedilir. Bölge askeri komutanı, birliklerine ayaklanmalara ateş açılmasını emreder ancak birlikler bu emre uymazlar. Askeri bir gösteriden korkan komutan, Paşa'ya telgraf çeker. Yıldız Köşkü'nden halka düzene girmesini emreden bir cevap gelir. Ama halk cevabı protesto ederek valinin zorbalığından şikayet eder. Bab-ı Ali, valinin görevden alınıp yerine başkasının atanmasına karar verir.

Yeni vali gizlice araştırmalar yaparak ayaklanmanın önderlerini saptar, dayak ve işkence ile itiraf ettirir. Bu işkenceler o kadar zalimceydi ki içlerinden iki kişi dayanamaz. Bu üzücü haberi öğrenen Türk kadınları, "katil!" diye bağırarak vali konağına yürürler. Kadınların gösterisi işkencelerin durdurulmasını sağlar. Tutuklanan 170 kişiden 80'i serbest bırakılır, geri kalan 90 kişi ise hakim karşısına çıkarılır. Üç hafta süren dava 28 Ocak 1908'de sonuçlanır.

İşte verilen kararlar:

Ayaklananlardan 8'i ölüme, 18'i ömür boyu hapse, 11'i 15 yıl hapse, 14'ü 10 yıl hapse (aralarında Rus asıllı Çerkes Ali de bulunuyordu), bir diğeri 5 yıl hapse, 3'ü 3 yıl hapse (içlerinden biri eski valiyi yaralamıştı), 14'ü 1 yıl hapse ve 2 genç de 6 ay hapse mahkûm oldular. 19 kişi beraat etti. Ayrıca Yıldız Köşkü'nde toplanan bakanlar kurulu, geçen yılın 30 kasımında ayaklanma sırasında görevlerini yapmamış olan Erzurum'daki askerlerin Bağdat'a gönderilmeleri ve yerlerinin Trabzon garnizonu tarafından doldurulmasını öngören bir kararname çıkarır. Askerler bu haberi alır almaz bir yere gitmeyeceklerini ve bu kararın uygulanması halinde ayaklanmaya zorlanmış olacaklarını bildirirler. Erzurum'da, Ermenilerin olduğu kadar Türklerin de tutuklanmasına devam edilir.

Erzurum'da bu olaylar olurken, Diyarbakır'da meydana gelen ayaklanmanın sorumlusu olduğu ileri sürülen Mehmet Abul Fazır adındaki derviş tutuklanır.

Üzerinde hükümet aleyhtarı faaliyetlerini açığa vuran belgeler bulunur. Hakimlere ifade vermeyi reddettiği için İstanbul'a gönderilir. İstanbul'da itiraf elde etmek için emniyet müdürü öyle insanlık dışı işkenceler yaptırır ki zavallı bir şey itiraf edemedi ölü. Birçok isyancı da Trablus'a sürülür.

Hamidiye Kürt alayının başına getirilen İbrahim adında bir Kürt bu karışıklıklara neden olmuştur. Baskı ve zulmü, halkı bu beladan kurtulmak için İstanbul'a başvurmaya iter. İbrahim, 1901'de de ganimetlerini zenginleştirmek için Şammar ve Anaza göçmen boylarını yağmalamıştı. 1901-1904 yılları arasında yağmaya devam eder, birçok cinayet işler ve Karacadağ'daki göçmen Drehi boyunu soyar. 1905'te askerleri Diyarbakır civarındaki köyleri yağmalar. Şehrin ileri gelenleri, bu yağma hareketinin gittikçe şehre yaklaşması üzerine hükümete çağırıda bulunurlar. Önce şehrin tüm dükkânlarını kapatırlar, telgrafhaneyi ele geçirirler ve İbrahim Paşa'nın görevden alınmasını isterler. Askeri vali telgrafhaneye gelerek dağılmalarını emreder. Kalabalık bu emri reddeder ve Diyarbakır'la başkent arasındaki görüşmeler devam eder. Ertesi gün halkın yakınmalarıyla ilgilenileceğine dair bir cevap alınır. Günlerce, aylarca beklerler ancak İbrahim Paşa, cezalandırılacağı yerde Yıldız Köşkü tarafından madalyayla ödüllendirilir. 1906'da bu haydut, kızıl sultana saygılarını sunmakla yetinir. Ama 1907'de saldırılarına yeniden başlar. Halep, Mardin, Derik, Çerik, Siverik gibi Diyarbakır'a komşu bölgelerde soygun, yağma, cinayetlere girişir ve nihayet Diyarbakır'ın yakın çevresine kadar gelir.

Türk halkı, Ermeniler ve hatta şehirdeki hükümet memurları korku içindeydiler. İbrahim'in saldırılarını bu kez şehre yöneltmesinden çekiniyorlardı. Ekim sonlarına doğru 700-800 kişilik bir topluluk vali konağına yürür ve İbrahim'in şiddetle cezalandırılmasını ister. Halkın karşısına çıkmaya çekinen vali, isteklerini kabul etmediğini bildirir. Kalabalık, 11 gün işgalde kalacak olan telgrafhaneyi yeniden ele geçirir. 400 kişi binayı korur. Polis tüm şehirde sıkı önlem almakla birlikte müdahale etmez. On birinci gün İstanbul'dan kesin cevap gelir: İbrahim Paşa'nın mahkemeye çıkarılacağı, özel müfettişlerin gönderileceği ve valinin görevden alınacağı bildirilir. Nitekim özel müfettişler gelir, ama, bunlar İbrahim Paşa ve yandaşlarıyla uğraşacaklarına, cezalandırmak için ayaklanmayı çıkaranların isimlerini soruşturmaya koyulurlar. İbrahim hakkında hiçbir soruşturma yapılmaz.

İki ay önce de İbrahim, İstanbul'a Abdülhamit'e tereyağ yüklü 140 kantar göndermiştir. İbrahim, birçok sürünün (60 000 koyun, birkaç yüz deve, birçok katır ve at vs...), otlağın, tarlanın, 400 köyün (ki burada oturanlar hiçbir vergi ödememekte ve askere gitmemektedir) sahibidir.

Diyarbakır'daki hareket bir ayaklanmanın hazırlandığı Harput'a da yayılır. Bunun nedeni biraz da hükümetin Dersim'deki Kürt ayaklanmasını bastıramamasıydı.

Bitlis de ayaklanır. Vali Ferit Paşa, şehir için gerçek bir zorba idi. Yetkilerini kötüye kullanmakla suçlanıyordu. Öyle ki, ona bağlı olmayan, yani onun için casusluk yapmayan bir hükümet memuru maaş alamıyordu. Altı aydır hatta bir yıldır maaş alamayan memurlar vardı. Hakimlerin görevlerini yapabilecek güçleri yoktu. Mahkemeler valinin emirlerine göre karar vermekteydiler. Ferit Paşa'nın bu aşırılıklarına karşı sesini yükseltmeye kalkan Bitlis belediye başkanı sürgüne gönderilir. Bu, ayaklanmanın işareti olur. Bir deprem ve ardından çıkan kıtlık, ayaklanmayı yaygınlaştırır. Deprem felaketi için dua etmek bakanesiyle bir cuma günü camide toplanan halk, şeyhin kışkırtıcı sözleriyle vali konağına saldırır. Vali, ayaklananların eline düşer. Linç edilmekten ancak askerlerin yardımıyla kurtulur. Baş açık, yalın ayak kaçarak bölge askerleri Celal Paşa'nın kışlasına sığınır. Ayaklananlar askerlerin silahlarını kendilerine çevireceklerinden bir an için korkarlar ancak bu gerçekleşmez. Cesaret alan halk, valinin bir casusunu bıçak darbeleriyle öldürür. Bir halatın ucuna bağlanan ceset Bitlis sokaklarında gezdirilir. Ceset üzerinde 600'den fazla bıçak yarası olduğu söylenmekte. Diğer şehirlerde olduğu gibi ayaklananlar daha sonra telgrafhaneyi işgal ederek valinin görevden alınmasını isterler. Üç gün sonra tatmin edici bir cevap gelir. Yıldız Köşkü'nün eski bir casusu olan Ferit Paşa, Trabzon'a tayin edilirken Trabzon valisi de Bitlis'e gönderilir.

İzmir'de ise ayaklanma, daha başından belli başlı önderleri tutuklanarak önlenir.

Van'da ayaklanma daha patlak vermeden bir hain tarafından hükümete bildirilir. Yetkililer, Ermenilerin dikkatle sakladıkları ve depoladıkları erzak, silah, kurşun ve dinamitlere el koyarlar. Ama onlar da arabalar dolusu bu cephaneyi taşıyan birliğe bomba atarak intikam alırlar. Patlama o kadar şiddetli olur ki tüm askerler kaçar. Yeni bir birlik gönderilir ve çatışma gece yarısına dek sürer.

Van'dan gelen son haberler toplu kıyımların başladığına işaret etmektedir. Van ve çevresindeki Ermeni halkı tehlikededir. Bu çok acı çekmiş millet, ancak Avrupalı büyük devletlerin Makedonya ile ilgilendikleri gibi kendileriyle ciddi olarak ilgilenildiği gün kurtulacaktır. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi büyük güçlere bu hakkı vermektedir.*

Bu olayların ışığı altında geçen aralık ayında Avrupa'da yapılan Osmanlı İmparatorluğu muhalefet partilerinin kongresinin oyladığı kararlara niçin şaşırmalı?

İşte bu kongrede birleşen grupların istekleri:

1. Sultan Abdülhamit'in tahttan indirilmesi,
2. Bugünkü rejimin kökten değiştirilmesi,
3. Parlametonun bulunduğu bir rejim kurulması.

Aşağıdaki önlemler de Kongre tarafından kabul edilerek önerilir:

1. İktidarın eylemlerine silahla karşı koymak,
2. Siyasi, ekonomik grevlerle, memur ve polislerin grevleriyle silahlı direniş,
3. Vergi ödemeyi reddetmek,
4. Ordu içinde propaganda yaparak askerlerin halka ve direnişçilere karşı koymamasını sağlamak,
5. Genel ayaklanma başlatmak,
6. Gelişmelere göre başka çeşitli önlemler almak.

Burada yalnızca Asya'dan bahsettim. Ancak yakın zamanda Türklerin Selanik, Edirne ve İstanbul'da ayaklanmalara baş vurduklarını biliyoruz. Ayaklanmalar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ucundan diğer ucuna kadar yayıldı. Değişik partiler ortak bir amaçta, yeni bir adalet ve özgürlük düzeni için birleştiler.

K.J. Basmadjian

"Bab-ı Âli daha fazla gecikmeden Ermenilerin yaşadığı taşra bölgelerinin yerel ihtiyaçlara göre düzenlenmesini, reformlar yapılmasını ve Çerkeslerle Kürtlere karşı güvenliklerinin sağlanmasını üstlenmektedir. Bu vesile ile uygulamayı denetleyecek olan büyük devletlere, belirli aralıklarla, alınan önlemler hakkında bilgi verilecektir." (Berlin Anlaşması, madde 61)

BELGE IV

Cevri,

İNKILAP NİÇİN VE NASIL OLDU?*

Mısır, (Matbaa-i İctihad), 1909, s.33-35.

Yek diğerini veli eden vekayiden, her gün keşf olunan icraat-i hafiye den ürken hükümet uyuşmak, aldatmak için çare aramaya başladı. İhtimal ki kendimizi biraz nazlı tutmuş olsaydık, millet ve vatan için menafi-i azimeyi mucip olacak bazı islahat-ı mühimme istihsaline muvaffak olabilirdik. Teessüf olunur ki kendisi tarafından "dailvatan" bahane edilen ve bence "pek yakında bir inkılap vukuunu ümit ederek bir mevki-i mühim yakalarım fikriyle fırar ettiği halde işin uzamasından dolayı nâ ümit olarak avdet etmek cinayeti" suretinde tefsir olunan Murat Bey'in** avdeti Avrupa'da ve Türkiye'de bulunan efrad-ı cemiyet üzerinde fena tesir hasıl eyledi. O sırada cemiyetin en faal efradından yetmiş altı kişinin Şeref vapuru ile Trablusgarb'e nefi edilmeleri (Murat Bey'in istihsal eylediği aff-ı umumi üzerine..!) İstanbul'da kalanların gözlerini yıldırı. Dehşetli bir hafiye teşkilatına merkez olan İstanbul'da cemiyetin devam-ı icraatı pek müşkilleşti. Binaenaleyh saba-i icraat olmak üzere vilâyatı intihab etmek icap ediyordu.

Hükümet-i mütebibe vilâyatı menfilerle doldurmuş idi. Bu menfiler ekseriyetle zeki, gayyar ve ahlak-ı hasene eshabından oldukları için ahalinin teveccüh ve muhabbetlerini kazanmakta ve binaenaleyh kolaylıkla ahaliye hakikatı telkin edebilmekte idiler. Abdülhamit ve memurları sayesinde zulüm görmemiş, sefaletle düşmemiş bir Osmanlı beldesi değil, bir Osmanlı köyü kalmamıştı. Yalnız kasden zulmet-i cehalette bırakılan ahali başlarındaki bu belanın nereden geldiğini bilmiyorlardı. Bir yerde

* 1908 Devrimi'nin nedenlerini araştıran ilk yerli eserlerden olan 42 sayfalık bu broşürün yazarı Cevri, büyük bir olasılıkla Dr. Abdullah Cevdet (Kartıdağ)'dır. (H.Z. Kars)

** Mizancı Murat Bey.

bir mazlum ile ona zulmün esbabını anlatabilecek birisi bulunursa muvaffakiyet kolay olur. Bu vechile memalik-i Osmaniye'nin her yerinde hükümet aleyhinde bulunanların adedi çoğaldı. Avrupa'ya firar edenlerin neşriyatı, memalik-i Osmaniye'nin her tarafına menfiler vasıtasıyla tamim ediliyor, efkâr-ı umumiye isyana hazırlanıyordu. Birbirini veli eden Erzurum, Kastamonu, Diyarbakır ve Bitlis vesairede zuhur edip hükümeti fevkaalede korkutan isyanlar, hep bu vechile husule gelmiştir.

Erzurum cihetinde faaliyet daha şiddetli idi. Orada bulunan hararın ve hususiyle Trablusgarp mekteb-i rüştiyesi Fransızca muallim-i sabık Hüseyin Tosun Bey'in himmeti pek ziyade şayan-ı takdirdi. Mümaileyh Avrupa'dan tebdil-i kıyafetle Anadolu'ya geçmiş ve orada iki sene zarfında her yeri dolaşarak tenvir-i efkârı muvaffak olmuştur. Hüseyin Tosun ve rüfekaşının himmeti ile iki sene evvelisi bu son Temmuz'da Rumeli'de vukua gelen asker kuvvetiyle isyan suretinde bir kıyam hazırlanmıştı. Kuvve-i fiile çıkmak üzere iken maateessüf haber alındı. Abuk Ahmet Paşa ile şerik-i cinayetlerinin cebir ve şiddeti sayesinde kıyam teskin edildi. Kıyamın ruhu olan Hüseyin Tosun'da muahharan tevkif edilerek birçok işkenceden sonra İstanbul'a getirildi. İnkilab-ı ahıra kadar hapis-hane-i umumide kaldı.

BELGE V

Generalmajor z. D. Imhoff,
DIE WELT DES ISLAMs,

31 Aralık 1913, sayı 3/4, c.1, s.173-174.

...
b. Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey'in bildirdiğine göre Yıldız tarafından istenmeyen kişilerin çoğunluğunun sürgün edildikleri Anadolu, halka Anayasa düşüncelerini götüren çok sayıda Genç Türk komitesinin merkeziydi. Merkez Erzurum'dan istenmeyen, beceriksiz ve kan içici memurların yerlerinden atılması amacıyla, Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbakır'da bir dizi ayaklanma düzenlenmesi için sinyal verilmekteydi. Özellikle burada örgütlenilmesinin nedeni, kaçak olarak getirilen silahların dağıtımının Avrupa'ya oranla burada daha kolay olmasıydı. Komite'nin ayaklanmayı burada başlatmayı planladığı söyleniyordu. Makedonya'daki infial bir rastlantı eseri olmaktan çok, bazı heyecanlı ve sabırsız yöneticilerin işiydi. Bize bu bilgileri veren kimse, katledilen babasının intikamcısı olarak Genç Türk önderi Ahmed Rıza Bey'in yanı sıra, bir bakıma bütün Genç Türk hareketinin en anlamlı önderlerindendi, (...)

BELGE VI

Mehmet Nusret,

TARİHÇE-İ ERZURUM YAHUT HEMŞEHRİLERE ARMAĞAN
İstanbul, (Ali Şükrü Matbaası), 1922, s.55-71.

ERZURUM'DA HAYVANAT-I EHİLİYE RÜSUMUNDAN MÜTEVELLİT İHTİLAL

1905 sene-i miladiyesinde memalik-i Osmaniye'den Mısır'a firarla orada Abdülhamit sâninin idaresi aleyhine ihvan-ı mesaisiyle, *İçtihad* gazetesini neşreden mütefekkirinden Harputlu Abdullah Cevdet Bey'in Erzurum ihtilali esnasında ahaliye hitaben yazdığı vatan neşidesini hadiseye bir fatiha olmak üzere neşrediyoruz.

Niyetimiz alınımızdan gel oku
Bakışlarımızda bak var mı korku
Gözümüzde ne rüya var ne uyku
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar

Mazlumların aldık intikamını
Yüce ettik dadaşlığın namını
Kırdık zalimlerin ihtişamını
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar

Erzurumlu kahpe değil erkektir
Mazlum olmak zalim olmak demektir
Her şey yalansa hak mutlak gerçektir
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar

Hep aslandı gençgenemiz balamız
Akıl verdi bize yeter mevlamız
Yardımcımız yumruğumuz palamız
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar

Yeter oldu zehir yedik kan yuttuk
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar

İran viran olmaz Turan ağlamaz
Kahramanlar zincir söker bağlamaz
Hak ateşi ışık verir dağlamaz
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar

Koca bir millet zindana tıklılmaz
Biz ayakta iken bu vatan yıkılmaz
Gördük ki hainler haktan sıkılmaz
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar

Hak yerine gelsin adalet gulsün
Düşkünlerin zincirleri sökülsün
Vatan için yaş değil kan dökülsün
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar

13 Mart 1322 Vakası

Bu namla Erzurum'da 322 senesi Mart'ının 13. günü bir hadise vukua gelmiştir ki, bu vukuat memalik-i Osmaniye'de iade-i meşrutiyet teşebbüsünün başlangıcı addolunur. Mesele, vergi-i şahsi ile hayvanat-ı ehliye rüsümünün ilgası bahanesiyle doğrudan doğruya istihlal-i hürriyet için tertip olunmuştur. Hadisenin zuhurundan bir hayli zaman ol Abdülhamit han sâninin İstanbul'daki zulüm, itisafatı ilteriye giderek bî-gayrı hak taşıraya bî-günah adamları tağrip icla ediyor, bunların miktarı etrafta tezayid ettikçe hükümet-i merkeziyenin yaptığı fenalıklar anânetiyle halka anlatılarak hükümetten tabiatıyla tebrid ediliyordu. Hududa yakın vilayetlerde hafife, sansür usulünden bir derece azade olan ahali daha serbestçe yaşadıkları için buralara gelmiş menfiler saray faciâtını rastgele yerde anlatırlar, hükümet de siayetini ihfa için zulmünü bir kat daha teşdid ederdi. Gerdlerin etrafta sekn-i mutiyye tasallutu ise memleketi matbularına karşı dilgîr etmişti. Hal bu merkezde olduğu halde Rusya devleti de bu şüruştan istifade için daima hükümeti tazyik ile hükümetin başına bin türlü müşkülât ıka ediyordu. İş bu dereceye geldiği halde bir taraftan da asa-

kirin perişan bir halde kalması, zabitanın aylarca maaş almaması heyecanı kat kat tezyid ediyor, ateşe körükle gidiliyordu. Fenalık bir raddeye varmıştı ki hastanede vefat eden bir neferin masarır-ı techiziyesi yahut hastalara süt parası verilnek için vali Nazım Paşa, kendisine müracaat eden memuru "Bir mecidide bir neferden hayırlıdır" diye hükümetten kovuveriyordu. 350 bin lira varidatın 90 binini İstanbul'a gönderiliyordu. Hazret-i vali de bu yüzden nişanlar rütbelere ahyordu. Nihayet günün birinde kıvılcım saçağı sararak ateş, fetret baş göstermeye başladı. 20 Şubat 1321'de 13 imzalı bir istidaname makam-ı vilayete takdim olundu. İstidaname, vergi-i şahsi, hayvanat rüsum-u cedidesinin ahali üzerinde büyük bir bar olduğu, kavanin-i mevzuat-i devlete inkıyad mecburi ise de "teklif istitaata göredir" kaide-i hukukiyesine binaen teklif vakıanın af edilmesi mecalinde idi. Nazım Paşa bu arzual ile tarih-i mezbureden bir ay evvel Pasinler ahalisinin yine bu mesele hakkında vermiş oldukları layihayı birleştirerek atide sureti muharrer tahrirata lefven mabeyn-i hümayun ikinci kitabetine gönderdi.

Meal-i tahrirat

Hariçten edilen teşvikat-ı iğfalkâriyyeye mütemayil hazlenin telkinatı neticeleri olarak Pasinler ahalisinin mahdud birkaç kimse hayvanat rüsumu, vergi-i şahsi vermeyeceklerine dair vahi birtakım maazeret serdiyle diğer ahali-yi matbaaiyyi de kendilerine iltihak ettirmek için tahrikatta bulunuyorlarsa da iş tevessü etmeden vesait-i kâfiye ve müessireye müracaat olundu. Bu uğurda her bir fedakârlığı ihtiyarda sermüterahı etmeyeceğimi hasb el ubudiye arzederim. Ferman velinimetim padişahumdur. 2 Mart 321.

İşbu arzai tafsilatıyla vali yazdıktan sonra istadaya vazü il imza vükelatı ahaliye de "15 gün sabır ediniz, inşallah verginin affını istihsal eylerim" diye kendilerini calı bir teselliyetle savıverir. Erzurum'da beyn-el ahali galeyân-ı efkârın tezayidini o vakitler Paris'te ve diğer Avrupa memleketlerinde bulunan Genç Türkler haber alarak Meşrutiyetin elde edilmesine münasip bir zaman ve zemin telakki ederek Rusya tarikiyle hududa, oradanda Erzurum'a vesait-i hafife ile birçok ceraidi ve resaili gönderip halkın efkârını tenvir ediyorlardı. Bir cihetten de Cemiyet-i İttihadiye mensubini milleti teşci ve teşvik ediyordu.

Esasen bu meselede birçok ümera ve zabitan müdahalede olduğu için hükümet-i hamidiye şiddetli icraata cesaret edemiyordu. İş, bu üç avamili müesserenin taht-ı tesirinde tevessü ettikçe Abdülhamit han sâni muttali-i memleket karşısında zebun oluyordu. Valinin tayin ettiği miyadı hülul cylediği halde, vergilerin ilgasını mealen henüz İstanbul'dan cevap alınama-yışı beynen nas dedikoduyu arttırıyordu. Öteden beri tabaka-i avamın te-min maksada alt olacağı umur-u tabiiyyeden olduğu cihetle vergi meselesiyle alakadar olan tüccarlardan ve hayvanat bey'i ve şirasıyla iştigal edenlerden 15 kadar zevatı Tebriz kapısında Tophaneli hanına davetle bir meclis-i müşerrevat akdine cüret ve kendisi ümmi olduğu halde cesaret ve gayret-i milliesiyle her tehlikeyi istihkar eden Hacı Akif Ağa, alelade yazıcılardan birine bervecch-i âti bir telgraf yazdırıp keşidesi için mümezzi zevatla birlikte telgrafhaneye avdet ederler.

Mabeyn-i Hümayun Başkitabet-i Celilesi Vasıtasıyla Atebe-i Felekmertabe Hazret-i Padişahiyyeye

Öteden beri zirdestan sadakatı nişanlardan olan Erzurum ahalisinin fakr-ü zarureti derece-i nihaiyyeye varmış ve memleket birkaç defa muhacemat-ı idaya maruz kaldığından servet-i ziraiyye ve tüccariyemiz rehneverd olmuştur.

Senenin ekseri vakti kışla keziran eden vilayetimizde hayvanat ve rüsum-u şahsiye teklifine istitaat mümkün olmadığı cihetle kariha-i ilham-ı celile-i hazret-i tacüdarından affımızı dileriz. 12 Mart 1322.

Bu telgraf saraydaki ekabiri hayli endişeye düşürdü. İşin öntünü almak için Nazım Paşa'yı tazyike başladılar. Vali ise saraya karşı endişeye mahal olmadığını mütemadiyen yazıyor, hadisenin bir haftada kapatılacağını vaad ediyordu. Telgraf yazarları ise kendilerinin tağrip tezibei uğrayacaklarını yakinen bildiklerinden eşraf, ülema-i memleketi telgrafhaneye celp ile mesuliyeti bir dereceye kadar tahfife kalkışınca telgrafhanedeki içtimayı men etmek ve müsebbiplerini derdest etmek üzere vali bizzat emir vererek nizamiye 26. alayın ikinci taburunu ahali üzerine sevkeyledi. Asakirin zaten silah istimal edemeyeceğini bilen cemiyet rüesai derhal çarşılarda münadiler çıkartarak dükkanların kapanmasını emrettiler ve hükümete karşı adem-i emniyet izhar ederek akın akın telgrafhane-etrafına içtimaya başladılar. Vali tekrar halkın dağılmasını suret-i muslihanede o

vakit belde müftüsü Hacı Lütfullah Efendi vasıtasıyla tebliğ ettiyse de Araplar'ın "devekuşu kendine boynuz aramaya çıkmış, kulaksız olarak avdet etmiş" dedikleri gibi müftü-i mumaileyh de zümre-i ahaliye iltihak ederek hükümeti tanımaz oldu. Vali de kendine muavenetçi bulamayınca korkusundan konağa kapanarak hükümete gelmez oldu. Halk da İstanbul'dan gelecek cevabı intizaren postanede geceledi. Diyebilirim ki, o gece altı binden ziyade halk tab-ı sabah ayakta vakit geçirmiştir. Martın 25. gününe kadar valinin infisalinde ısrar edilerek muhtelif eleman 30 telgraf yazdılsa da henüz bir hâber şafi almayınca galeyan artıyor, memleket hal-i inhihale geliyordu. Meğerse valinin konağından temdit edilip telgrafhaneden geçen tellerin makineleri yek diğerine merbut olduğundan, ahâlinin yazdığı telgraflara, vali, konağından cevap veriyor ve mütecemminin bu derece ısrar ve ittihad efkârını saraya karşı ketum ediyormuş. Abdülhamit hana karşı yazdığı telgraflarda meselenin mucitlerinin birtakım iclaftan ibaret olduğunu, bunlar da bu hale uzun müddet devam edemeyip haliyle dağılacaklarını bildiriyor, hatta kendisinin infisali vuku bulursa şımarık halkın bütün bütün itaatten çıkacağını yazıyormuş. Bu sebebe mebn-i saray da işi sükûtle geçiştiriyormuş. Aradan bir hafta mürur ettiği halde istirahat-ı mütevaliyenin adem-i is'afı herkesin hayretini mucip oluyordu. Nihayet başmüdür Suphi Bey nanunda bir zat-ı meşrutiyetperver el altı meseleyi atlatınca telgraf makinesi iptal edilerek valiyi de konağında hapis ettiler. Bu esnada ümera-yı askeriye, ahaliye zahir olmakla beraber suret-i resmîyede valiyi himaye eder gibi görünüyordular. 10 gün intidat eden muhabere neticesinde işin bir suret-i hakimane tesviyesi 4. ordu müşiri Zeki Paşa'ya havale olundu. Bunkaki sebep de emir-ı zabitanın işe müdahaleden men'yle bilcümle zabitanın is'af-ı arzularından ibaretti. Bir aralık müşirin Erzurum'a geleceği havadisî intişar edince halkta bir asar-ı memnuniyet gözükerek vüruduna intizar olunuyordu. Fakat bu şayanın da esassız olduğu erbab-ı ihtilale malum olunca yine dedikodu artmaya başladı. Saray da halkın bu gibi calî nümâyişlerle aldanmayacağını artık tamamiyle derk edildiğinden Nazım Paşa'yı Erzurum'dan azille Kastamonu'ya tayin etti. Vergi ise meskûtane bir halde bırakıldı. Vali-yi cedit Ata Bey'in Diyarbakır'dan vüruduna kadar 4. ordu müfettişi Şevket Paşa, vekaletle Erzincan'dan Erzurum'a gönderildi. Müşarünleyleh 20 gün ifa-yı vekaletle Ata Bey'i muvasalatında yine Erzincan'a avdet eyledi. Ata Bey, işe mübaşeret edince teveccüh-ü

ammeyi kendine celp etmek fikriyle eslafının yapamadığı birtakım işlere teşebbüs etti. İlk önce bir hükümet konağı vücuda getirdi ve ikmaline de az bir müddette muvaffak oldu. Efrad-ı müstebdilenin müterakif maaşlarını defaten tesviye eyledi. Memurin-i hükümetten irtikabı olanları azile yerlerine müstakimleri getirdi. Cihet-i askeriyyeye muntazam maaş te-diyesine başladı. Artık herkes de bundan böyle umur-u emsal-i ibadin adilane ruiyet eyleyeceği kanatını getirdi. Hazret-i halifeye camilerde dualar ettiler. Zavallı masum ahali bilmiyordu ki karib-i istikbalde zulmünü evvelkinin muzaafile tezyid edecektir. Vali bir taraftan faaliyete devam etmekte diğer taraftan da erbab-ı ihtilalin imhası esbabını tahayyül etmekte iken İstanbul'dan Şura-yı Devlet azalarından Mustafa Bey'le Muş mutasarrıfı İsbaki Hüsnü Bey tahkikata gönderildi. Bu tahkikattan Bâb-ı Ali'nin maksad-ı asliyesi, hem ahaliye bir nümâyiş yapmak, hem hükümetin istikbalde tertip edeceği icraata zaman kazandırmaktan ibaretti. Heyet Erzurum'a muvasalat edince ahali, mufassal bir layiha kaleme alarak vergi-i şahsi, hayvanat rüsumunun Erzurum'da Kabil-i tatbik olamayacağını esbab-ı mucibesıyla beyan ederek vezir-i eşraf, ülema, esnafa mühürlettirilerek müfettişlere takdim olundu. Heyet, mukaddem layihanın muvafık nefis-ül emir olup olmadığını tahkik için bazı tahkikatta bulunduktan ve bir hafta ikametden sonra Dersaade'ye avdet etti. Mumaileyhimin avdeti bir defa daha halkın nazarını ıslahata celbeyledi ise de zamanın temadisiyle beynen ahali sevk ve tesadüfle husule gelen ittihad tedricen inhihal eyliyor, agniya bu komiteden ayrılarak hükümete iltizam ediyor, ülema da kendini bitaraf gibi gösteriyor idiyse de hakikatta yine hükümete müzahir oluyordu. Buna sebep de, herkesin orada menfaatını görmekte olmasıydı. Bakın biz müslümanlardaki ahlaksızlığa ki, şair Arbek "Gayrı cinni ve emil müakıp fikem, feke neni sehabete el metendem" dediği gibi ahaliyi menfaatları dolayısıyla hükümet aleyhine teşvik ederler, bu vesile ile kendi entrikalarını tedvir ederler, sonra cezayı avam-ı fıkara çeker. Böyle bir memleketin bekasına aminhan olmak biraz safdillik olursa da, yine inayet-i ilahiyenin biçare millete müderres olması temenniyatından geri durmayız. Yukarda beyan olunduğu üzere cezir, medd-i siyaset şehir mezbur-u evailine kadar devam edip durdu ise de birtakım erbab-ı nifakın siyasetiyle işe fesat karışarak efkâr-ı mutahharayı tezelzile uğrattıyor, vali Ata Bey de bundan fevkaled mütelezzi oluyordu. Vali bu fırsatı kaçırmamak

için derhal teşebbüsatta bulundu. Bir taşla iki kuş vurmak emeliyle Ramazan'dan bir hafta evvel vali, istinaf reisi Tahir Efendi'yi nezdine celp ile erbab-ı cinayetin bir listesini tertip için emir verdi. Mumaileyh de serkomiser Sabri Efendi ile birlikte haklı haksız bir defter yazarak 3 gün sonra valiye takdim etti. Bu defter esasen 1, 2, 3 dereceye tefrik edilmişti.

Birinci derecede erbab-ı cinayet (Nefy-i müebbet)

Müftü Lütfullah Efendi
Turak Bey
Kirlizade Yusuf Efendi
Hacı Samizade Şeyf Efendi
Avukat Seyfullah Efendi
Kasap Fehmi
Abdi Beyzade Tahsin Bey
Hacı Akif Ağa
Hasan Ağazade Faruk Bey
Hacı Şevket Efendi
esnaftan Mezararkalı Mevlut Ağa
Ragıp Beyzade Fazıl Bey
Mevlut Efendizade Mehmet Efendi

İkinci derece (Nefy-i muvakkat)

Dava vekili Nazım Bey
Mesci Yusuf Usta
Kavvutzade Hafız Efendi
Çeltikoğlu Hacı
Tahtacı Dede Bey
Marancı Tevfik Efendi
Hacı Halil Efendizade Şevki Bey

Üçüncü derece (Haps-i muvakkat)

Yağcı Hacı Sabri Ağa
Malyemezzade İzzet Bey

Bu zat meyana diğer birtakım eşhas da dahil idiyse de bunların isimleri zaptedilememiştir. Defter-i mezkûr Ramazan-ı şerifin birinci gününü telgrafla mabeyn-i hümayuna takdim olundu. 48 saat sonra da iradesi istihsal olundu. Mah mezburun dördüncü gecesi jandarma kumandanı Sümrüli Mehmet Paşazade Ahmet Paşa namında hodpesent ünümü bir adam valinin emriyle sokak başlarına noktayı ikame ederek tertibat-ı zabitanın tehiye ve ihzar eylediğini valiye konağında arzettiyse de asakir-i nizamiyenin de kuvvet-ül zuhur olmasını ve fakat bir hadise zuhur ederse erbab-ı isyana ateş edilmesi kumandan Münir Paşa'dan istimzac için müşarünileyhi nezdine celp ile meseleyi anlatınca Faruk Paşa ehl-i islâmın bu gibi şerefli bir gününde icla ve tağriyeye teşebbüs makul olmadığı gibi zuhuru melhus şurişin önünü almak için de bizzat silah istimali emrini vermeyeceğini, müşiriyetten talimat-ı kâfiy ahzine kadar zat-ı müslahatın tehirini rica eylediyse de Ata Bey hükm-i iradenin bir saat bile tehiri caiz olmayacağını rüiyette bulunduğundan Paşa nâhavai tabiyete mecbur olur. Merkez kumandanı Atif Paşa'ya sureti muharrer tezkereyi tebliğ eder. (Müstaceldir.)

Huzur, rahat memleketi bir müddetten beri selp eden erbab-ı ihtilalin tağriyetine bu akşam idare-i hazret-i hilafetpenahi serr-i fesnevi bulunduğundan bahisle jandarma, polis nekatihâ kuvvet-i ind el zahir olmak üzere bir miktar asakirin de mahall-i lazımıye sevki makam-ı vilayetten şimdi alınan tezkerede emir buyrulduğundan bi-günah sefh-i dimaya meydan verilmeksizin daire-i hükümet, konsoloshane mümernas olan caddelere bir tabur miktarında kuvvet verilmesi, keyfiyet telgrafla meşirete arz olduğundan alınacak emir cevabında ayrıca beyan edileceği tavsiye olunur. 6 Kasım – Teşrin-i evvel 1322.

O gece begayâtı muzallal ve sokaklar çamurlu olduğundan ahali bir şey hissedemiyordu. Adet-i belde-i vechile gece yarısından sonra dükkanlar, gazinolar kapanarak herkes havab-ı rahatında bulunurken evvelâ Şihlar mahallesinde ikamet etmekte olan müftü efendiye bir müfreze gönderilip gayet mühim bir işten dolayı valinin konakta kendisini beklediğini söyleyerek bu bahane ile biçare müftü efendi mütevekkilane elbisesini de labas olmaksızın teslim-i nefis ederek arabaya rakiben istihkâm haricine çıkarılır. Müftü efendi gidedursun diğer rüfeka-i mesaisinden Tahsin Bey, Kirlizade Yusuf Efendi, Hacı Şevket Efendi de hanelerinden birer

uret-i igfalkârede alınarak hiçbir engele tesadûf etmeksizin müftü efendiye ilhak eylediler. Cesaretmerdane kişi, yukarıda zikredilen Hacı Akif Ağa'nın hanesi oldukça kasaba dışında olduğundan mumaileyhin kerfeti-ye biraz vakit lazım olduğundan Polis Abdülgani Efendi'nin refakatinde jiden jandarmalar hanesinden kendini dışarı çıkarıp getirdikleri vakit öflend avaz ile "Komşular! Beni götürüyorlar, itlaf edecekler, imdadıma yetişiniz" diye nevümidane bir vaziyette kalmış iken civarda bulunanlar hemen sokağa çıkarak kendisini tahlis edip meselenin şekil, mahiyetini nlatır. Gürültüyü işitenler çarşı pazara doğru şıtab ederler. Memurin, inibat ise papucun pek pahalıya mal olacağına derk ederek Gürcükapısı arakolhanesine iltica ederler.

Müftecileri taharri etmek üzere her taraftan hücum eden halk, Gürcükapısında içtima ile tabur kumandanı binbaşı Hacı Muharrem Ağa'dan rıtfakkâhları sorarlarsa da binbaşı böyle bir resmi makama hücumun kıbeti semeredar olmayacağını lisan-ı münasiple kendilerine anlattırsa da u kerre kükremitmiş olan halk nasihatı katiyen is'â etmeyip içlerinden 20 adam karakolhaneye dühul ile serkomiser ve mahdumunu revolverle itlaf e o sıra cesaret nefsiyesiyle elinde revolveri olduğu halde mukabelede ulunan Abdülgani Efendi'yi kayyen derdestle salhanede onu da bir emm-i kesir arasında katlederler. Mütebaki jandarma, polisler de askeri e zeyn-i libas içinde firar ederler. Bu sırada arakırından birkaç adam vayı de yakalamak için hükümet konağına girerler. Bunların arkasını takip den halk valinin hanesi önünde toplanıp taharriye başlarlar. Meğerse ata Bey kemal-ı hayf arasında civarda bulunan fakir bir kadının evine iltica etmiş imiş. Bunu sergerdeler haber alınca derhal haneden çıkarak orahım Paşa Camii'ne hapis ile menfilerin avdetine telgraf keşide ettirirler. Bir taraftan da menfileri jandarmaların elinden tahlis için elli kadar aşibozuk süvarisini Aşkale'ye i'zam ederler. Bu süvariler az bir zamanda menfileri muhafızların elinden alarak gece saat üç sıralarında istihâmlarda bir suret-i tantana ile içeri girip taklil ve tekviratla haneleri-e getirirler.

Vakia bu yoldaki tezahürat-ı milliyeye müteşekkik olmamak kabil de- ilse de, bu gibi galeyenlerle bir gaye-i milli edinmek ve mücerret me- aif-i umumieyyi hedef-il hareketi ittihad eylemek ikdam-ı amil olduğun- an böyle amiyane nümâyişlerden ahali memnun olmuyorlardı. Çünkü

bu kütleyi idare edecek adamlar tecrübesiz ve vukufsuz idiler. Her ne ise, bu tezahürat üzerine Ata Bey vilayetten infisal etti, tağrip olunanlar da ha- nelerinde kaldılar. Kaldılar ama ahali vergilerin affında ısrar eylediği gi- bi, siyasi kuvvetini kaybeden hükümete karşı da tahakküme başladılar. Bu defa da sergerdeler icra-yı hükümet ediyorlar, istediklerini bilâlüzum hapis, arzu ettiklerini velev canı olsun tahliye ettiriyor, mahakimi parmak- larında çeviriyorlardı. Böyle hudserane ve cahilane muamelenin devamı imkan haricinde olduğundan ve fakat anarşinin önünü almak pek de ko- lay bir şey olmadığından Ata Bey'e halef olan Nuri Bey itinayla davranı- yordu. İki üç ay iş leyte tálle bırakılarak kar'i bir hatt-ı hareket takip edil- miyordu. Müşarünileyh zaten hürriyetperver bir zat olduğundan Saray'la edilen muhaberatta daima ahalinin tarafına iltizam ediyor, verginin affı le- hinde bulanuyordu. 5,5 milyon raddesinde bir verginin kolayca affedilme- si bütçeyi ihlal edecek mahiyette olmakla muvafık mışlahat görünmüyor- du. Lâkin şurası var ki Erzurum itişa'atının devamı diğeri vilayetlerde de bir aks-ül amel yapmak ağreb-i ihtümal olduğu gibi bu halin takallip hükümete de bir amil-i müessir olacağını tefekkür eden vükela-yı istindat ile o vaktin Saray sırr-ı amidanı Yıldız'da bir meclis-i müşerrevat-ı husu- siye akdederek bir mazbata kaleme aldılar ve derhal iradesini istihsal edip birinci kerre tahfifini ilan edip, üç gün sonra da külliye ilgasını gaze- telerle neşrettirdiler. Vali bey affı mübeşir telgrafnameyi alınca ahaliyi hükümete celp edip tebligatta bulundular. Halk da kemal-i memnuniyetle kurbanlar zebhederek şehir-i ayin yaptılar. Yaptılsa da şairin "Sende kuyruk acısı, bende ciğer yaresi var" dediği gibi hadisenin erkanından olanlar hükümetten mütecanip, hükümet de bunları müterakkıp idi ve menfi müsbet her iki kuvvetin bir hadise daha icat edeceğine devrandışan hükmetmiş, an zuhurunu intizarda bulunuyorlardı. Bu aralık hükümet mu- amelat-ı memlekete lâkaydane hakıyor, baktıkça ahali arasında hoşnut- suzluk tezayüd ediyordu. Kâzipciler de şuna buna tasalluttan hâli kalmı- yordu. Bu esnada beynen nas dedikodu çoğalmaya başlayarak "Her şey hitama erdi, vergi ise affolundu, bu ihtilalciler ne istiyor?" diye serzeniş- lerde bulunuyorlardı ki bu gibi sözleri ankast hükümet icad ediyor, efvâh-ı nasa neşrediyordu. Bu propagandanın tanımından garaz da ekseriyeti kendi tarafına celp, ihtilâlyane karşı da muhabbet-i umumieyyi selbden ibaret idi. Erbab-ı ihtilal, bu sersepaseden gafil bulundukları için pek

bigâne bulunuyordu. Vaka bunların mianesinde "Çerkes Hüseyin Tosun Bey" bulunuyordusa da, bu zat ihvan-ı mesaisi arasında o derece nüfuzlu olmadığından rüfekasını içtihad-ı zatisine teşvik edemiyordu. Her ne kadar Fransa ihtilalini vücuda getiren avam ise de bunların serkarında Danton, Mirabo'lar gibi cevval insanlar bulunuyordu. Binaen alâzalık kabl-el inkılap ve Volter gibi dahi-i muazzam da edebiyat ve belâgatle Fransızları böyle bir inkılap yapmaya hazırlamıştı. Türkiye'de ne suretle inkılap gelebilir ki? "Konvansiyon" kabul olduğu halde hürriyet, müsavat kaidelerini havass ü avam kabulde tereddüt gösteriyor ve şeriata muhalif gibi telakki ediliyordu. Ruh-ül akvama, sırr-ı siyasete gereği gibi vakıf metin adamı bulunamıyordu. Sadede gelemim: 22-23 seneleri böyle tezebzüb içinde geçiyor, avane-i hükümet maneviyatını saha-i fiile çıkaramıyordu. Biliyordu ki ikinci bir ihtilalin zuhurunda behemahal Berlin akıtnamesinin vilayet-i şarkiyyeye ait madde-i muharrerisi tatbik edilecekti. İngilizler ise bunu cana minnet bileceklerdir. Efkâr-ı müsbitte ile dimağını tenvir etmiş olan vatanperverler bu halin pek büyük vahamet tevhit edeceğine teyakkun edenler bu süt sefin demaden pek ziyade mücanebet ediyor, yeisle mefkerelerini işba ediyorlardı. Hükümet de bu rehavetten bil istifade icraat projelerini ihsar ediyordu. Mâ hasal o vakit Erzurum'da kumandan bulunan Çerkes asilzadegâhından Abuk Ahmet Paşa siyaset oyunlarının kerhen aktörlük vazifesini ifa ediyordu. Çünkü müşariniyleh evvel emirde kanun-u esasının ilanı taraftarı idi ve bizzat Abdülhamit han II'ye ahalice mutalib-i hakikiye kanun-u esasının istihsali olduğunu yazıyordu. "Bir şifa bahşeylemez tertib-i dâru-yi tabip hastalığın cisminde istidad-ı sıhhat olmazsa" mühmaemken tenevvür etmemiş bir halka nasihat ne fayda verir. Şurası var ki paşa-yı mezkûr rüesa-yı ihtilalin derdestine muvaffakiyet elverdikten sonra maiyetiyle bir derece terfi etti. Taltif olundularsa da bu, kendisinin fenalığına sebep-i müstakil olamaz. Hakikat mesele ise jumallerin neşrine vâbestedir. Yukarıda denilmişti ki beynen nas teferruka bırakmak için hükümet lâkaydane bir vaziyet almıştı. İşte bu tarz-ı hareket günün birinde gılayı is'ar bahanesiyle Malyemezzade Hacı ismail Efendi'nin simsarlarından Kışlı Gergür namında bir şahsın Tebrizkapısında dadaşlar tarafından itlafını revlit eyledi. Bu hadise ise halkın gayet nefretini mucip oldu. Bu vasıta ile hükümetin emeline muvaffakiyeti pek kolay idiye de vali Nuri Bey, Ata Bey hadisesinin tekrüründen

tahaşşi ediyor, icraatın halefine terkini saraydan rica ediyordu. Bunun üzerine müşarünileh İşkodra vilayetine tahvil olunarak yerine Cemile Sultan kâhyası Arnavut Abdülvahap Paşa tayin olundu. Merhum Erzurum'a gelince Müşir Zeki Paşa ile bil muhabere Karahisar'dan bir liva kuvvetinde asakir-i redife Erzurum'a celpedilerek bu kuvvetle bir gün zarfında bütün erbab-ı cinayet ahz olunmuş ve kerfetele hapsedildiler.

Esami-i mükufin: Hacı Akif Ağa, Turak Bey, Faruk Bey, Hacı Şevket Efendi, Seyfullah Efendi, Kavvutzade Hafız Efendi, Mesci Yusuf Usta, Mevlut Efendizade Mehmet Efendi, Abdi Beyzade Tahsin Bey, Kasap Fehmi Usta, koyun taciri Mevlut Ağa, yağ taciri Hacı Sabri Ağa, Hüseyin Tosun Bey.

Bunların diğer rüfekası varsa da isimlerine desderis olunamadı. Tahminen bu zevat 80 kişiydiler. Bu bîçaregân tevkifhanede işkence altına alınarak hatır, hayale gelmedik türü mezalime hedef oluyorlardı. Bir cihetten de suni bir tarzda mahkemeleri yapıyordu. Neticede bunların bir kısm-ı kalili 1-5 seneye mahkum edilerek diğerleri Sinop'ta kalebentliğe sevk olundular. Hakkı Efendizade Abdülhalim Efendi, Behlül Paşazade Osman Bey, Namürvanlı Şevket ve Hafız Beyler'in muhakemeleri cereyan ettiği bir zamanda ise Balkanlar'da hürriyet sedaları kâinata velvele endaz oluyordu. Hükümet-i hanıdiyenin kurduğu heykel-i istibdat da kasr-ı save gibi parça parça olarak "ve mezeknahem gül memzek" tarakası me-malikin her tarafını sarıyordu. Zincirler kırılıp demirler çözülüyor, hapishane kapıları açılıyor, payitaht bütün halka mutaf, halk ise teklif tekaliften muaf, güya asuman zemine secde ediyor, şehir-i ayinler yapıyor, kalpler münevver, sokaklar mezhere, tâbir doğru ise herkes menafirbe-riyye olmuştu. Tabiat güya Osmanlılık'ta tabiatını tebdil eylemişti. İşte böyle bir zaman idi ki Erzurum menfileri de Sinop zindanından tahliye edilerek memleketlerine avdet eylediler. Neşe-i hürriyetin kendilerine verdiği bir cesaret ile Erzurum'a giderek pek büyük fenalıkların hudusuna sebep oldular.

BELGE VII

H.M. Tsovikyan,

SOVETSKOE VOSTOKOVEDENIE,

Moskova, 1945, c.III, s.15-35.

1905 RUS DEVRİMİNİN TÜRKİYE'DEKİ DEVRİM HAREKETİNE ETKİSİ

1905 Rus devriminin önemi, onun yalnız askeri-feodal emperyalizmin zulmü altında bulunan milyonlarca Rus insanını uyandırmasından ibaret değildir. Bu hareket, aynı zamanda, Asya'daki demokratik güçleri harekete geçirmiş, 1871 Paris Komünü'nden beri yavaşlayan Batı Avrupa'daki devrim hareketine hız vermiştir. 1905 Rus devriminin etkisiyle doğu ve batı halkları, kapitalist ve sömürgeci esarete ve Asya despotizmine karşı harekete geçmişlerdir. 1905 Rus devrimi, bütün dünyaya bir defa daha kapitalizmin çürümüşlüğüne kanıtlamış ve bütün uluslararası devrimci güçleri canlandırmıştır.

Lenin, şöyle yazıyordu: "Rusya, coğrafi, ekonomik ve tarihi bakımından yalnız Avrupa'yı değil, Asya'yı da ilgilendirmektedir. Bunun için biz, Rus devriminin sadece, Avrupa'nın en büyük ve geri kalmış ülkesini kesin olarak uykudan uyandırdığını ve devrimci proletaryanın yönettiği devrimci bir halk yarattığını söyleyemeyiz.

"Devrim, yalnız bu anaca erişmemiş, Rus devrimi bütün Asya'yı harekete geçirmiştir. Türkiye, İran ve Çin'deki devrimler, güçlü 1905 ayaklanmasının derin izler bıraktığını ve onun yüz milyonlarca insanın hareketiyle açığa çıkan etkisinin köklülüğünü kanıtlamaktadır."¹

Lenin, "Asya'nın Uyanışı" başlıklı makalesinde şöyle diyor:

"1905 Rus hareketinin ardından demokratik devrim bütün Asya'yı – Türkiye'yi, İran'ı, Çin'i sarmıştır. İngiliz Hindistanı'nda kaynaşma artmaktadır.

"... Dünya kapitalizmi ve 1905 Rus hareketi, Asya'yı kesin olarak uyandırmıştır. Ortaçağ durgunluğunda vahşileşmiş, ezilmiş yüz milyonlarca insan yeni bir yaşam, demokrasi ve temel insan hakları için mücadeleye girişmişlerdir."²

Geçen yüzyılın sonunda başlayan Türkiye'deki devrim hareketi, 1905 Rus devriminin etkisi altında güç kazanmış, çokuluslu Türkiye'nin geniş halk tabakalarını kaplamış ve Abdülhamit mutlakiyetine karşı mücadele yolunu açmıştır.

1905 devrimi, Türkiye'ye iki tür etkide bulunmuştur. Bir taraftan hâkim sınıflar arasında telaş uyandırmış, diğer taraftan devrim güçlerini canlandırmıştır.

Türkiye'deki hâkim sınıflar 1905 Rus devrimine nasıl bir tepki göstermişlerdir? 1905 yılının Ocak ayında Petersburg'ta meydana gelen olaylar, İstanbul'da telaş ve huzursuzluk yarattı. İstanbul'daki Rus elçisi Zinov-yev'in 11 Ocak 1905 tarihinde dışişleri bakanı Lamsdorf'a çektiği gizli telgraf bunu göstermektedir.

"Petersburg'daki fabrika işçileri arasında meydana gelen ve güya başkentin ve devletin düzenini tehlikeye sokan hareketler hakkında burada en inanılmaz söylentiler yayılıyor. Buradaki söylentilerin üzerimizdeki kötü etkisi nedeniyle haşmetmeaplarından Petersburg'daki olaylar hakkında tam bilgi isteme hakkını kendimde görmekteyim. Bu bilgilerden, kötü niyetli ve yanlış yorumlara bir son vermek için yararlanacağım.

Zinov-yev."

Zinov-yev'in bu telgrafına yanıt olarak Lamsdorf, kendi eliyle Fransızca olarak şunları yazıyordu: "Sizi tam olarak sakinleştirecek bir yanıt vermek oldukça zor ama 'Resmi Gazete'nin haberlerini tavsiye edebilirim."³

Rus Karadeniz donanmasının 1905 yılındaki ayaklanması, Türk sultanının ve onun maiyetindekilerin kuşkularını arttırdı. Abdülhamit, Rus hükümetinin notasına hemen olumlu yanıt verdi ve ayaklanan Rus denizcilerine polis gücüyle karşı koyarak Rus hükümetine hizmete hazırlandı. Bilindiği gibi Rus hükümeti, Karadeniz donanmasının devrimci de-

2 V.I. Lenin, *Eserler*, c.XVI, s.383-384.

3 Krasnyy Arşiv (Kızıl Arşiv), 1925, c.IX, s.33.

1 V.I. Lenin, "1905 Devrimi Hakkında Rapor", *Eserler*, c.XIX, s.356.

nizcileriyle başa çıkamamış, Romanya ve Türkiye'ye başvurarak polis yardımını talebinde bulunmuştu. Lenin, "Rus Çarı Kendi Halkına Karşı Türk Sultanından Yardım Bekliyor" başlıklı makalesinde, mutlakiyet hükümetinin bu yüz kızartıcı adımından söz ederek şöyle diyor:

"Çar hükümetinin ayaklanan denizcilere karşı Romanya ve Türkiye'den polis yardımını talebinde bulunması kadar utanç verici bir şey olmaz! Türk sultanı çar mutlakiyetini Rus halkından korumaya zorludur; - Çar, Rus silahlı kuvvetlerine güvenemez; o, yabancı güçlere yardımları için yalvarmaktadır."⁴

Abdülhamit, kendisini korumak amacıyla Rus çarına hizmet etmeyi seve seve kabul etti. Yukarıdaki makalede Lenin, Abdülhamit'in bu konudaki çabasına değinen 4 Temmuz 1905 tarihli İngiliz gazetesi *Times*'in başyazısından alıntı yapmaktadır.

"Şimdiye kadar denizcilerin isyanının Türk yetkililerine etkisi açısından doğurduğu biricik sonuç, bir isyanın onları her zamankinden daha sert bir denetime itmiş olmasıdır. Bu sıklığın ilk kurbanı, cumartesi günü Rus elçisinin akşam karanlığında Boğaz'ı gezdiği Rus sahil koruma gemisi olmuştur. Türkler, bu gemiye manevra mermisiyle ateş açmışlardır. Türkler'in bir yıl önce denetimlerini bu biçimde gerçekleştirmeye yönelebilmeleri çok şüphe götürür."⁵

Türk hükümeti daha da ileri gitti. Boğaz'ı Karadeniz donanmasının asi denizcilerine, özellikle "Potemkin" zırhlısına karşı takviye etmeye başladı. Abdülhamit'in özel sekreteri Tahsin Paşa, anılarında bu konuyla ilgili olarak şunları yazıyor:

"Bir sefine-i harbiye mürettebatının isyanı Sultan Hamid'in bilhas-sa endişe ettiği mesailendi. Asi bir geminin kendi tayfaları marifetile kaldırılıp hodbehot yola çıkarılması İstanbul'da şüyu bulursa bunun bize de sirayet etmesi ve İstanbul askerlerinde de isyan hislerini uyandırması ihtimali velev pek cüz'i dahi olsa Sultan Hamid'in uykusunu kaçırma-yı kafi idi."⁶

Tahsin Paşa şöyle devam ediyor: "Rusya hükümeti bu asi Potemkin zırhlısı üzerinde bir tesir icra edemiyordu. Zırhlı Boğaz'a yaklaşmak

üzere idi. Ya girmeye teşebbüs ederse ne olacaktı? Sultan Hamit derhal fiiliyata geçti ve Karadeniz planının hemen tatbiki ve büyük topla-rın vaz'ı Tophaneye emredildi."⁷

Tahsin Paşa, askeri makamların Boğaz'ın Karadeniz girişini tahkim etmek için yaptıkları çalışmalarını ayrıntılarıyla anlatıyor. Ama bildiği gibi emperyalist ülkelerin yarısömürgesi durumunda bulunan Türkiye'nin kendi ülkesini tahkim edebilmesi, bu devletlerin onayını almadan bu işe girişmesi olanaksızdı. Tahsin Paşa'nın belirttiğine göre İstanbul'daki Rus elçisi, Türk yetkililerin Boğaz bölgesini tahkim ettiğini öğrenerek, Türk hükümetini protesto etmişti. Türk hükümeti, bu tahkimatın Rusya'ya karşı girişilecek bir hareketin adımı olmadığını, bu önlemlerin ağır zırhlı "Potemkin"e karşı alındığını, çünkü Rus hükümetinin kendi olanaklarıyla asi gemiyi yolundan çeviremeyeceğini elçiye söyleyerek onu yatıştırdı. Tahsin Paşa şöyle yazıyor: "...bir taraftan da tahkim ameliyatının tesrii emrolunarak çarçabuk bitirilmişti."⁸

Çar yönetimi bu yanıtla tatmin olmuştu ve Boğaz'ın tahkimine karşı çıkmadı. Çünkü onun için önemli olan, "Potemkin"i Karadeniz dışına çıkaramamasıydı.

Bakü *Hayat* gazetesinin İstanbul muhabiri İslamoğlu, 1905 olaylarının Türkiye'deki yankılarını çok iyi aydınlatmaktadır.⁹ İslamoğlu, Türk hükümetinin Rusya'daki olaylardan huzursuzluk duyduğunu ve özgür düşünce ve duyguların Türkiye'de yayılmasını önleyecek önlemler aradığını bildiriyor. Türk hükümetine göre bu önlemler, orduya muhbirlerin sızdırılması, baskı önlemlerinin artırılması ve bu gibi düşünceler taşıyanların izlenmeleri yoluyla alınacaktı.

İslamoğlu, İstanbul'daki kamu kuruluşlarının, istasyonların, iskelelerin ve İstanbul boğazı kıyılarının muhbir ağıyla kaplandığını bildiriyor. Muhbirler, Rusya'dan kimin, niçin geldiğini ve Rusya hakkında neler anlattıklarını izliyorlardı. İstanbul hükümeti, Rusya'dan gelen Müslüman öğrencilerin yüksek öğrenim kuruluşlarına alınmalarını da yasakladı. Hükümet, Rus basınına da sıkı bir biçimde izliyordu. İstanbul gazetelerinde Rusya hakkında bir satır yazıya bile izin verilmiyordu. "Rus" kelimesinin kul-

4 V.İ. Lenin, *Eserler*, c.VII, s.388.

5 V.İ. Lenin, *Eserler*, c.VII, s.389.

6 Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hanıraları*, İstanbul, 1931, s.174.

7 Aynı eser, s.174

8 Aynı yerde

9 *Hayat* (Bakü) gazetesi, sayı 171, s.106. (Azerbaycan dilinde.)

lanılması bile yasaktı. Birçok kahvehane, buraya gelenlerin Rusya'daki durumdan çok söz ettikleri gerekçesiyle polis tarafından kapatıldı. Hükümet, bu biçimde Rusya'dan söz eden kişilere karşı o kadar sert önlemler alıyordu ki, polisin eline düşen bir daha geri dönmüyordu.

Bakû gazetesi *İrşad*'ın muhabiri, *İrşad* gazetesinin ve diğer ilerici Rus gazetelerinin ve Müslüman yayın organlarının Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yayımlanmasının sultan tarafından kesinlikle yasaklandığını yazıyor. Bu nedenle Bab-ı Ali, Rus elçiliğiyle resmi görüşmelere girdi.¹⁰ 1906 yılının sonunda Odessa gazetelerinin bildirdiğine göre İstanbul'dan Odessa'ya gelen Rus gemisi "Tsesareviç" in yolcuları, Türkiye'ye giden yabancılara karşı çok sert önlemler alındığını bildiriyorlardı: "Türk hükümeti, özellikle Rus gezginleri sıkı bir biçimde izliyordu."¹¹

1906 yılında Anadolu'yu saran dağalanma ve bölgesel ayaklanmalar Türk sultanını çok kuşkulandırıyordu. O zamanın basınının bildirdiğine göre Rus Tatarları bu olaylarda aktif rol alıyorlardı. *Kafkasya'nın Sesi* gazetesi, "Rus Tatarlarının olaylarda aktif rol oynadıklarını düşünen sultan, İstanbul'daki Rus elçisine Tatarların Türk sınırını geçmemeleri için önlem almasını ricasıyla başvurdu" diye yazıyor.¹²

Bütün bu olaylar, Türkiye'deki egemen sınıfların 1905 Rus devrimini kendi varlıkları için bir tehdit olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Sultanın hükümeti, benzer olayların kendi ülkesinde de olmasından korkuyordu. 1905 devrimi sırasında Abdülhamit Türkiye'sinin durumu hakkında Rusça'da ve diğer Avrupa dillerinde, daha sonraki dönemlere de ait, birçok belge bulmak olasıdır. Türk mutlakîyetinin ezici zulmü hakkında başkentten ve taşradan yurtdışındaki Jön Türk basınına, Azerbaycan, Ermeni ve Kafkas ötesi basınına sızmış çok miktarda haber mevcuttur.

Bu makale, bu sonuçları aydınlığa kavuşturmayı amaç edinmemiştir. Biz, yalnız bütün belgelerin, emekçi ve yerli burjuvazinin hoşnutsuzluğunun yayıldığına, sınıfsal ve millî zulmün, Türkiye'nin sömürge tipi bağımlılığının arttığına işaret ettiğini göstereceğiz. Muhalefet ruhu, özellikle 1905 yılından sonra Türkiye'nin birçok bölgesini sarmış ve hatta birçok yerde ayaklanmalara kadar varmıştır.

1908-1909 Jön Türk devrimine kadar Türkiye'deki durumun niteliğini ortaya koyan Tahsin Paşa'nın tanıklığına başvuralım:

"Memleketin ahval-i dahiliyesi artık en gafil gözden bile saklanamayacak derecede bozulmuş, Abdülhamit'in idare-i maslahat politikası para etmez olmuştu. Hastalık o kadar derinde, illetler o kadar çok idi ki gündelik tedbirlerle, muvakkat ilaçlarla bunun önü alınamayacağını herkes görüyor ve akıbetin fenalığı bütün kalpleri endişeye düşürüyordu...

"İdare-i Devleti ellerinde tutanlar ise bu hale seyirci mevkîinde bakmakta ve yahut günlerini gün etmekle vakit geçirmekte idiler. Memleket her taraftan tecezziye maruz idi. Rumeli elden gidiyordu. Ordular yokluk içinde idiler. Ahval-i maliyemize gelince o büsbütün berbat bir manzara arz ediyordu. Düyun-u umumiyye idaresi en mühim menabii varidata vaziyet etmişti. Kapitülasyonlar belası yüzünden rekabet-i hariciye memleketin tüccarında çalışmak ve kazanmak imkânını bırakmamıştı. Halkın ziraat ve saireye sevk ve ikdarını düşünen yoktu. Masraf, irattan kat kat ziyade idi. Bütçe namına hiçbir şey yoktu. Varidat membalarından ne gelebileceği düşünülmeksizin sadece masraflar ihdas veya eskileri tezyit olunup duruyordu. Memleketin çekmekte olduğu ıstırap tahammül edilmez bir dereceye gelmişti."¹³

Tahsin Paşa, Abdülhamit Türkiye'sini böyle karamsar bir biçimde anlatarak sultanın sözde bütün bunları görüp rahatsız olduğunu ve ülkeyi bu ağır durumdan kurtarmak için çareler aradığını söylüyor. Aslına bakılırsa Abdülhamit'i ve çevresindekileri rahatsız eden şey, Türkiye'nin ağır durumu değil, komşu ülkelerdeki devrim hareketleridir. Tahsin Paşa'nın şu sözleri bunu doğruluyor:

"Rusya'da Duma'nın teşekkülü, İran'da idare-i hükümet usulünün tebeddülü nazar-ı dikkat ve ehemmiyeti celbetmekten hâli kalmıyordu. Abdülhamit bir aralık bunların tesiriyle kanun-u esasının iade-i mer'iyeti meselesi üzerinde düşüncelere koyulmuştu. Hattâ Avrupa kanun-u esaslarının birçoklarını getirtmiş, hepsini yanında toplatarak tercümelerini emretmişti."¹⁴

¹⁰ *Progress*, Bakû, 24 Kasım 1907, sayı 6.

¹¹ *Kafkasya'nın Sesi*, Tiflis, 12 Kasım 1906, sayı 166.

¹² *Kafkasya'nın Sesi*, 20 Kasım 1907, sayı 244.

¹³ Tahsin Paşa, *aynı eser*, s.239-241.

¹⁴ Tahsin Paşa, *aynı eser*, s.240.

Yukarıda sözü edilen olaylar, Türk sultanının ve onun saray kliğinin Rus devriminden son derece ürktüklerini inandırıcı bir biçimde göstermektedir. Türk istibdadı, zavallı varlığını sürdürebilmek için son gücünü harcamaktadır.

Şimdi, 1905 Rus devriminin Türkiye'deki Abdülhamit rejimine muhalif olan çeşitli siyasi parti ve grupları ne şekilde etkilediğine bakalım.

Anayasa hareketinin yenilgiye uğramasından ve Genç Osmanlılar'ın bozgunundan sonra, 1878 yılından başlayarak, Abdülhamit'in karanlık istibdadı hüküm sürmeye başlamıştı. Ama aradan 10-15 yıl geçmeden herkesin nefret ettiği despotizmi yıkmaya çalışacak olan güçler yeniden belirdi.

1905 Rus devrimine kadar Türkiye'deki devrim hareketi henüz zayıf bir nitelik taşımaktaydı. Azınlık partileriyle siyasi Jön Türk grupları arasında bir hareket birliği kurulmamıştı. Sınıf yapılarına göre ayrılan çeşitli Jön Türk örgütlerinin çalışmaları özellikle batı Avrupa ülkelerinin büyük başkentlerinde, Mısır, Yunanistan ve Bulgaristan'da sürdürülüyordu. Bunların çalışmaları, anayasa ve özgürlük propagandasının dar liberal memur çevrelerinde, ordu ve donanma subayları ve İstanbul'da okuyan yüksek okul öğrencileri arasında yürütülmesinden ibaretti. Jön Türk partilerinin ülke sınırları içindeki çalışmaları çok azdı. İstibdat duruma hakimdi.

1905 Rus devriminden sonra durum değişti. Ülkenin büyük bir bölümünde isyan ruhu canlandı, sultan yönetimine karşı muhalefet güçlendi; orduda, donanmada ve taşra illerinde dalgalanma ve itaatsizlik sıklaştı. Halk kitleleri "yeni bir yaşam, demokrasi ve temel insan hakları için mücadele"¹⁵ konusunda uyanmaya başladı.

Muhalefet ruhu Türkiye'deki bütün halkların çeşitli sınıfları arasında kök salmaya başladı ve özellikle Anadolu'daki Türkler ve imparatorluğun Araplar'a ait bölgesindeki Araplar arasında güçlendi. Abdülhamit rejimine karşı yürütülen muhalefet hareketinin başında, o dönemin ilerici aydınlarının binlerce temsilcisi bulunuyordu (liberal görüşlü memurlar, ordu ve donanma subayları, İstanbul tıp fakültesi, harp okulu ve diğer yüksek okulların öğrencileri). Bunlar, gözden

düşmüş ve imparatorluğun uzak köşelerine sürülmüşlerdi. Jön Türk yeraltı örgütlerinin dağılmasından sonra, 1905 ve 1906 yıllarına doğru taşrada çok sayıda sürgün toplanmıştı. Muhalefet hareketinin başında bunlar bulunuyorlardı.

1902 yılında örgütlenmiş olan "Osmanlılar Federasyonu" ("Müslüman Federasyonu" olarak da adlandırılmaktaydı), 1905 yılı sonunda ve 1906 yılı başında açıkça Abdülhamit rejimine karşı çıkıyordu. Bu örgütün Erzurum, Trabzon, Kastamonu, Bayburt, Van, Diyarbakır, Beyrut, Bağdat, diğer büyük ve küçük kentlerde "Türk Liberalleri Komiteleri" doğmuştur.

Böylelikle 1905 yılından sonra Anadolu'da devrimci hareket kendini göstermeye başladı. Bu hareketin merkezi, devrimci hareketlerin başladığı Rusya ve İran'a komşu olan Erzurum kentiydi.

Bundan başka yurtdışındaki Jön Türk siyasi örgütleri, başta İttihat ve Terakki olmak üzere, bir taraftan 1905 Rus devriminin, diğer taraftan sömürge yağmacılığının etkisiyle harekete geçtiler. Birçok adamlarını Rusya üzerinden, Türkiye'nin güneyinden ve batısından ülkeye sokarak canlı bir çalışmaya giriştiler. İttihat ve Terakki'nin genel merkezi, Makedonya'nın en büyük kenti olan Selanik'e nakledildi ve burası Jön Türk devriminin ikinci merkezi oldu. Karışıklıklar, dalgalanmalar, terör hareketleri, askerlerin isyancılar tarafına geçişi, bazı kentlerde ayaklanmalar birbirini izliyordu.

Rus denizcilerinin, işçilerinin ve köylülerinin 1905 yılında Rusya'da akan kanları, Türk ilerici güçleri açısından da boş gitmemiştir. Onlar Sivastopol, Odessa, Moskova ve diğer Rus kentlerinde meydana gelen olayları günü gününe izlemekteydiler. Teğmen Şmidt'in "küstahça" konuşması ve ayaklanmaya katılması nedeniyle çar yönetimi tarafından idam edilmesi, Türk ordu ve donanma subayları arasında büyük hoşnutsuzluk ve infial yarattı. Türk ordu ve donanmasına mensup 28 subay ve birkaç Türk aydınının, ölen teğmen Şmidt'in ailesine gönderdikleri mesajın Türk devrim hareketi tarihinde bir eşi yoktur. Şöyle yazıyorlardı:

"Büyük Rus halkı son sözünü söylemelidir. Bu söz, bütün dünyaya tehdit edici bir yankı halinde yayılacaktır. İşitilmemiş bir cinayet işlenmiştir.

¹⁵ V.İ. Lenin, *Eserler*, c.XVI, s.324.

"Yiğit teğmen Petr Petroviç Şmidt idam edildi... Teğmen Şmidt'in Sivastopol'da savaşçıların ölülerinde söylediği söz, onun her sözü gibi, imparatorluğumuzun her köşesine yayılmıştır.

"Büyük Rus yurttaşı Şmidt'i, onun bizim için değerli ölüsünü, Rus halkıyla birlikte biz de selamlıyoruz. Uğruna en seçkin vatandaşlarımızın öldüğü kutsal halk özgürlüğü için kanımızın son damlasına kadar savaşacağımıza yemin ediyoruz. Hep birlikte insanca yaşama hakkını elde etmek için Rusya'da olup bitenleri bütün gayretlerimizle Türk halkına anlatacağımıza yemin ediyoruz... Teğmen Şmidt kalplerimizde hiçbir zaman ölmeyecek, vatani uğruna nasıl canını verdiği kuşaktan kuşağa anlatılacak.

"Biz de Rus halkının haykırışına katılıyoruz: 'Kahrolsun ölüm cezası', 'Yaşasın halkın özgürlüğü.'"¹⁶

Mektubu yazanların büyük bir bölümü Kafkas asıllıdır ve Türk ordu ve donanmasında önemli görevler almışlardır. Aralarında kruvazör ve zırhlı komutanları, albaylar, teğmenler, gemi doktorları, askeri okul matematik öğretmenleri ve diğer kişiler vardı. Bu 28 kişinin on üçü Çerkes, üçü Türk, ikisi Ermeni, ikisi Kürt, ikisi Laz, biri Arap, biri de Arnavuttu. Belgeye eklenen notta Mehmet Bey, Şmidt'in kız kardeşi Anna Petrovna'dan bu mektubu imzalayanların isimlerinin gizli tutulmasını istiyor, isinleri açığa çıktığı takdirde kendilerini ağır cezaların beklediğini yazıyordu.¹⁷

Hektografla basılan bu belgenin bir kopyası 21 Nisan 1906'da polis bölümü tarafından "Osmanlı İmparatorluğu'nun bilgisine sunulması" ricasıyla dışişleri bakanlığına gönderilmiştir.¹⁸

Teğmen Şmidt'in bugün Leningrad'da yaşayan kız kardeşi Anna Petrovna İzbaş'ın bildirdiğine göre, çar muhafızları tarafından postada yakalandığı için mektubun aslı eline geçmemiştir. Anna Petrovna, kardeşinin idamından çok sonra, Viyana'dan "Osmanlı Ordu ve Donanması Devrimci Subayları Birliği" adına Muhtar Bey adında tanımadığı biri tarafından yazılmış bir mektup almıştır. Bu mektup içerik olarak muha-

fızların eline geçen mektuba çok yakındır. Mektubu imzalayanlar, bu ikinci mektubun sonunda teğmen Şmidt'in anısının kendileri için Kâbe kadar kutsal olduğunu yazıyorlardı.

Yukarıdaki belgeyi yazan 28 Türk subayının sonları bugüne kadar açığa çıkmamıştır. Belki, diğer binlerce kişi gibi Boğaz'ın akıntılarına kurbanı oldular ve Marmara denizi onlara mezar oldu. Ama bilinen bir şey varsa o da devrimci Şmidt'in sözlerinin ve devrimci Rus proletaryasının her sözünün tüm dünyaya yayıldığı, yapukları işlerin diğer halklar için özgürlük simgesi olduğudur.

Türkiye'nin, Rus halkının kahramanlığıyla coşan ilericileri, özgürlük düşüncesini sözle ve yazılı olarak yaydılar, halkı Abdülhamit mutlakiyetiyle mücadelede çağırdılar.

İlk devlet Duma'sının açılışında Ali Haydar Mithat, Duma başkanına hitaben şu telgrafi yolladı:

"Duma Başkanı Hazretlerine,

13 Mayıs 1906, Sen Petersburg,

Babam Mithat Paşa'ya sadık kalanların duygularını dile getiriyor ve soylu Rus halkını bütünüyle hak ettikleri özgürlükleri nedeniyle kutluyorum... Biz, özgürlüğe kavuştuğu zaman Türkiye'nin, büyük ve özgür Rusya ile dostluk ve karşılıklı güvene dayanan ilişkiler kurmasını istiyoruz.

Ali Haydar Mithat."¹⁹

İlk devlet Duma'sını Ali Haydar Paşa'dan başka, Jön Türk örgütü de kutlamıştır.²⁰

Ülkede 1905 yılından başlayarak muhalefet hareketinin güçlenmesiyle çeşitli Jön Türk örgütleri tarafından çıkarılan gazete ve dergilerin sayısı kısa bir süre içinde 2-3 kat arttı. Mısır, Bulgaristan, İsviçre, Fransa, Kafkasya ve diğer ülkelerde Türkçe, Bulgarca, Arapça ve Fransızca dergi ve bildiriler yayımlamaya başladılar. Vahşi teröre rağmen Türkiye'de de, Erzurum ve Van'da birkaç gazete yayımlanıyordu. Bundan başka, Kaf-

19 Tebrik metni, Bakü gazetesi *Hayat*'ta Fransızca olarak basılmıştır. 13 Haziran 1906, sayı 127.

20 Devlet Duması, stenografik rapor, oturum I. c.I, s.587.

16 Krasny Arşiv (Kızıl Arşiv), 1923, c.IX, s.52-54.

17 Aynı yerde, s.54.

18 Krasny Arşiv (Kızıl Arşiv), 1925, Polis bölümü belgesi, c.IX, s.52.

kasya'da yayımlanan Azeri, Ermeni ve Rus gazeteleri Jön Türk hareketini önemli ölçüde etkilemiştir. Gazeteler, sayfalarında yasadışı Jön Türk yazmasına yer veriyor, İstanbul ve Anadolu'dan aldıkları birçok haberi yayımlıyorlardı. *İşad, Molla Nasreddin, Progress* (Bakû), *Vozrojenje, Yergri Tsayn* (Tiflis) gibi bazı Kafkas dergi ve gazeteleri, doğrudan doğruya Türkler'i ve Türkiye'nin diğer halklarını mutlakiyetle mücadeleye çağırıyor, özgürlük ve anayasa düşüncelerini anlatıyorlardı.

Mısır, Fransa, İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerindeki Suriye göçmenleri, kuşkusuz 1905 Rus devriminin etkisiyle, siyasi cemiyetlerini kurmaya başladılar. Türkiye'de devrimci ve muhalif hareketin güçlenmesiyle birlikte Arap milli hareketi de güçlenmiştir. Türkiye'de ortaya çıkan devrimci ortam, Arap milli hareketini doğrudan etkiliyor ve devrime yöneltiyordu. Bu düşüncelerin ve ruhun öncüleri, diğerlerinin yanı sıra, Türk ordu, donanma ve devlet organlarında çalışan Arap asıllı aydınlar, İstanbul'da okuyan yüksek okul öğrencileriydi.

İstanbul'daki yüksek öğrenim kurumlarında okumak üzere Rusya'dan Türkiye'ye gelen Azeri, Tatar ve Türkler, Rusya ve İran'daki devrimlerin etkisiyle Türkiye'de anayasa ve özgürlük düşüncelerinin yayılmasında etkili oluyorlardı. Azerbaycan ve Tatar gazetelerinde Türkiye halkının ve Türkiye'nin ekonomik ve siyasi açıdan içinde bulunduğu zor durumu geniş bir biçimde anlatıyor, Türk basınının sansür yüzünden bildiremediği halk hareketlerini ve ayaklanmaları yazıyorlardı. Abdülhamit'in 1905 yılından sonra Rus, özellikle Müslüman ve Ermeni basınına sıkı bir biçimde izlemesi ve bunların Türkiye'de dağıtımını yasaklaması sebepsiz değildir.

Sultan hükümetine karşı olan muhalefet grubunun büyük bir bölümü, Rus devriminin demokratik düşüncelerine çok yabancıydı. Türk liberal burjuvazisi, çiftçisi ve aydını için yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1905 yılından sonra Rusya'da kurulan özgür düzenlemeler onların da yöneldiği arzu edilen ideallerdi. Jön Türkler için önemli olan, sultanın yetkilerini kısıtlamak, "kötü"yü değiştirerek Osmanlı hanedanından kendilerini dinleyen "iyi" bir sultan getirmektir. Bu nedenle 17 Ekim 1905 manifestosundan, özellikle 1906 Nisan ayında ilk devlet Duma'sının açılışından sonra Jön Türkler, Türkiye'de de aynı düzen ve aynı özgürlüklerin yaratılması için canlı bir çaba gösterdiler.

Ama, sultan rejiminden hoşnut olmayanlar arasında çeşitli toplumsal gruplaşmalar vardı. Bu nedenle 1905 devriminin yankıları ve benimsenmesi çeşitli biçimlerde ortaya çıktı. Bazıları Rus işçilerinin Moskova sokak ve meydanlarında sürdürdükleri mücadeleyi, Rus denizcilerinin Odessa ve Sivastopol'daki ayaklanmalarını övüyor, bazıları ise devrimin ılımlı oluşuna hayranlık duyarak Stolipin Rusya'sını ideal olarak görüyorlardı.

Yurtiçinde ve özellikle yurtdışında çeşitli siyasi grup ve akımların oluşu, hatta "İttihat ve Terakki" partisi içinde bile çeşitli akımların varlığı, Jön Türk hareketinin karmaşıklığını kanıtlamaktadır.

Görüldüğü gibi "Jön Türk hareketi" olarak tanımlanan hareket, tek bir siyasi akımı temsil edememektedir. Bu harekete, Türkiye'nin ezilen halkları ve çeşitli sınıfları katılmışlardır. Halklar, özellikle ayrılıkçılığa (separatizm) yöneltiler. Bu ayrılıkçılık eğilimi mücadeleyi önemli ölçüde güçleştirmiş ve mutlakiyete karşı çıkan cepheyi zayıflatmıştır.

Yukarıdaki görüşlerimizi desteklemek amacıyla bir gazete veya bazı partiler çevresinde gruplaşan çeşitli siyasi akımların temsilcilerinin bazı görüş ve açıklamalarından örnekler verelim. Bu akımlar ve görüşler, 1905 Rus devriminin nasıl karşılandığını, Asya'nın diğer ülkelerinin uyanışını ve Rusya'nın tepkisinin (1906-1907) Jön Türk hareketine etkisini kanıtlamaktadır.

"İttihat ve Terakki partisinin organları sayılan *Meşveret* ve *Şura-yı Ümmet* gazetelerinden ayrı olarak, Türk milli burjuvazisinin çıkarlarını temsil eden ve 1905 yılından sonra Mısır'da çıkmaya başlayan *Türk gazetesi*, yukarıda adı geçen İttihatçı gazetelerden daha devrimci bir tepki göstermiştir. *Türk gazetesi*, sayfalarında 1905 Rus devriminin düşüncelerini öven yazılara yer vermiştir. Bir sayısında eski Rusya ile 1905 Rusya'sını karşılaştırırken gelecekteki Rusya'nın, özgürlüğün koruyucusu ve özgürlükleri ellerinden zorla alınan halkların savunucusu olacağını ileri sürmüştür."²¹

Aynı gazete, bir başka sayısında 1905 devrimini gerçekleştiren güçleri çözümleyerek devrimi halk kitlelerinin gerçekleştirdiğini, ancak dev-

21 Makale, Bakû gazetesi *Hayat*'ta yayımlanmıştır. 7 Haziran 1906, sayı 123.

rimi örgütleyenlerin halka sadık ve ölümden korkmayan devrimciler olduğunu yazıyordu. Gazete, "biz, Rus devriminin mükemmel düşüncelerini örnek almalıyız" diyordu.²²

Türk gazetesiyle aynı doğrultuda olan diğer bir Jön Türk gazetesi Doğru Söz, ilk Rus devlet Duma'sının açılışına ve Rusya'da anayasanın kabulüne işaret ederek yurttaşlarına şöyle bir soru yöneltiyordu: "Artık utanmamızın zamanı gelmedi mi?" Daha sonra İran'daki devrin bareketinden ve şahın halka özgürlük vermesinden söz ederek yeniden soruyordu: "Bunun karşısında da utanmanız gerekmiyor mu?" Gazete daha sonra İspanyol Fas'ını örnek vererek şöyle yazıyordu: "Büyük devletler, Fas sultanına başvurarak ona Cezayir Konferansının Fas sorunuyla ilgili olarak aldığı kararı bildirdikleri zaman sultan, onlara hemen 'Evet razıyım' dememiştir. Sultan şöyle demiştir: 'Ülkemin temsilcilerini toplayacağım ve kararlarınızı kendilerine bildireceğim. Çünkü ülke halka aittir, red veya kabul hakkı da halka aittir. Onların alacağı kararı size bildireceğim.'" Ve *Doğru Söz* gazetesi yurttaşlarına soruyordu: "Acaba bundan sonra da mı utanmayacağız?" Ve nihayet Çin halkının uyanışından ve halk yönetimini kurma eğiliminden, hatta küçük Karadağ'ın bile halk yönetimi ilkesiyle yönetilmesinden söz ederek yeniden soruyordu: "Bundan da mı utanç duymayacağız?"

Şura-yı Osmani (Mısır-Kahire), *Feryad* (Bulgaristan-Ruşçuk), *Osmanlı* (Cenevre) gazeteleri, *İttihat* (Cenevre) ve *Ahavad* (Bulgaristan) dergileri aynı doğrultudaydılar.

Şura-yı Osmani gazetesi, yeni kurulan "Osmanlı Meşrutiyetçiler Birliği"nin organıydı. Aynı zamanda gazetenin redaktörü olan ünlü Jön Türk Dr. Abdullah Cevdet, bu partinin esas kurucularından biriydi. A. Cevdet, 1887'de İstanbul'daki "İttihat" partisinin de ilk kurucularındandı. Abdullah Cevdet, Bakü'deki Ermeni-Tatar soykırımı sırasında Kafkasya'daki Müslüman halka yaptığı çağrı ile tanınır. Çağrısında yurttaşlarına, "böl ve yönet" ilkesiyle hareket eden Rus bürokrasisinin entrikalarına alet olmalarını ve kardeş kavgasına son vermelerini telkin etmiştir. Abdullah Cevdet, bir süre sonra Kafkasyalı kardeşlerini, 1905 devrimini iz-

leyen uyanışlarını sosyo-politik yaşamın biraz geri kalmış olması nedeniyle yalnız çok sayıda gazete basmakla belirttiklerini söyleyerek suçluyordu.²³

"Türk Vatandaşlara" başlıklı 21 Ocak 1907 tarihli diğer bir hitabesinde şöyle diyordu: "... Müslüman ve Müslüman olmayan ezilen halklar, birleşiniz! Birleşiniz! Yoksullar varlıklılar, güçsüzler güçlüler, kadınlar erkekler, gençler yaşlılar, birleşiniz! Trabzon, Erzurum ve Kastamonu halkı, bu vilayetlerin kahraman halkı, kahraman kardeşleriniz ilk adımlarını atırlar. İran'a bakın, Rusya'ya bakın..."²⁴

1905 yılı Ekim ayında Bulgaristan'da çıkmaya başlayan *Feryad* gazetesi, 1905 Rus devriminin güçlü etkisi altındaydı. Diğer Jön Türk gazetelerinden daha sert bir tutum içinde bulunuyordu.

Feryat ilk sayısında okuyucularına gazetenin amaç ve anlamını açıklayarak şöyle yazıyordu: "Bizim birleşik feryadımız, despot, mutlak ve adi hükümeti temelinden yıkacak genel bir feryada dönüşmelidir... Despotun tiranlığını alaya almak, sömürülenleri ve suçsuzları korumak, onların haklı isteklerini tüm dünyaya duyurmak gerekir." Gazetenin 9. sayısındaki başyazı, "Ya İstiklâl Ya Ölüm" başlığını taşıyordu. Gazete, Abdülhamit ve şürekasının bütün suçlarını sayarak vatandaşları Abdülhamit mutlakiyetine karşı silahlanmaya ve saldırıya çağırıyordu.²⁵

İttihatçıların organı olan *Meşveret* ve *Şura-yı Ümmet*, Jön Türk hareketinin daha ılımlı bir kanadına aittiler. *Meşveret*'in redaktörü Ahmet Rıza Bey, 1905-1906 yıllarında Rusya'da meydana gelen olaylarla ilgili olarak şunları yazıyordu: "Bu olaylar, iç savaşın bu dehşeti ve korkunç tabloları hiç de ilgi çekici değil. Bu manzarayı görerek heyecanlanmaya gerek yok... Zamanımızda Rusya'da sınırsız bir gaddarlığa erişen Avrupa uygarlığı bizi kendisine çekemez."²⁶

23 1905 yılından sonra Rusya'da Azeri ve Tatar dillerinde 40 kadar gazete ve dergi yayımlanmaktaydı.

Makale, Bakü gazetesi *İrşad*'da (15 Ağustos 1906, sayı 192), *Vozrojenie*'de (1906, sayı 4), "Aysalys"ta ve diğerlerinde yayımlanmıştır.

24 Dr. Abdullah Cevdet, *Öğüngeç*, Mısır, 1908, s.15.

25 *Mşak* gazetesi, 19 Ocak 1906, sayı 12, *İrşad* gazetesi, 1906, sayı 119.

26 Bakü gazetesi *İrşad*'da basılmıştır. 22 Mayıs 1906, sayı 119, Ayrıca bkz. *Mşak*, 16 Mayıs 1906, sayı 103.

22 Aynı yerde, 1 Haziran 1906, sayı 118.

Ahmet Rıza, meslektaşlarını ve partidekileri Moskova sokaklarında ve Karadeniz donanmasında meydana gelen mücadelelerle ilgilenmemeleri, Türkiye'yi bir iç savaş alanı yapmamaları için uyarıyordu.

Çeşitli akımlara mensup Jön Türklerin devrim öncesi görüşlerini yorumlamak gereksizdir. Çünkü onlar kendileri için konuşmaktadırlar. Yalnız, bu ılımlı çizginin, Jön Türk hareketi içinde egemen olduğunu, İttihatçıların ve genç Türk burjuvazisinin siyasetinde bir hareket noktası olduğunu eklemek gerekir.

Türkiye'de mutlakiyete yönelen devrimci ve muhalif hareketin birinci aşamasında esas olarak üç bağımsız akım vardır: Türk, Makedonyalı ve Ermeni. Bunların hepsi birbirinden soyutlanmış ve dağınıktılar. Son iki akım açıkça ayrılıkçıydı.

Devrimci hareketin 1905 yılını izleyen ikinci aşamasında Abdülhamit rejimine karşı çıkan güçler, hareketi genel bir Türk hareketine dönüştürmek, mutlakiyetle mücadele eden tüm güçleri birleştirmek eğilimi göstermişlerdir.

Şimdiye kadar 1905 yılında Rusya'da meydana gelen olayların Türkiye'deki hakim sınıflar, zengin köylüler ve milli partiler üzerindeki etkilerini gördük. Bu olaylar Türk ordu ve donanmasında, Türkiye'nin kentli ve köylü kitlelerinde nasıl bir yankı bulmuştur?

Rusya'nın Karadeniz donanmasında başlayan ve 1905 yılının ikinci yarısının tümü boyunca devam eden ayaklanma, 1905 yılında Moskova'daki Aralık ayı mücadeleleri ve Rus işçi ve köylülerinin çarlık yönetimine karşı sürdürdükleri mücadele, 1905 yılından itibaren Türk ordu ve donanmasında başlayan hareketi, aynı dönemde Abdülhamit mutlakiyetine karşı taşrada başlatılan hareketi doğrudan etkilemiştir.

Abdülhamit yönetiminde, 1905 yılına kadar Türkiye'de Türk asker ve denizcilerin amirlerine ve sultana karşı açıkça bir harekete giriştikleri hemen hemen hiç görülmemiştir. Ordu ve donanmada ekonomik durumun dayanılmaz bir hal alması, sopa disiplininin artması, Türk denizci ve askerlerinin devamlı olarak normal süreden fazla görev yapmaları ve Makedonyalı, Ermeni, Arap, Dürzü ayaklanmalarını bastırmak için kullanılmaları - bütün bunlar ordu ve donanmayı sultanlık yönetimine karşı ayaklandırmıştır.

Artan hoşnutsuzluk, 1906 yılında gösteriler, amirlere ve sultanlık yönetimine açık karşı koymalar biçiminde kendini göstermiştir. Rus Çarlık Deniz Bakanlığına ait aşağıdaki belgeler 1906 yılında Türk ordusunun durumunu açıkça karakterize etmektedir. Rus Askeri Deniz Ajansının 4 Aralık 1906 tarihli haberini okuyalım:

"2 Aralık'ta Türk deniz birlikleri arasında büyük karışıklıklar belirdi. 400 kadar denizci Merkez Komutanlığı amiri Ahmet Paşa'nın dairesine saldırıp paşayı ve üç adamını yaraladılar, daireyi ise tahrip ettiler.

"Bu olayların nedeni, aybıkların verilmemesi ve görev süreleri dolanların yedeğe ayrılmamalarıydı. Saldırganlar, yedeğe ayrılacaklar için padişah iradesinin çoktan verildiğini, Ahmet Paşa'nın ise bu emri durdurarak yerine getirmediğini söylüyorlar.

"Bu hareketlerin sonucu, Türklerin düzeni için karakteristiktir. Hükümet tütün tekeline 10 000 funt (yaklaşık 86 000 kile) alarak aylıkları ödemiş ve süresi dolanları hemen yedeğe ayırmıştır. Terhis olan denizcilerle dolu ilk gemi hemen Karadeniz'e açıldı."²⁷

Tiflis Ermeni gazetesi *Mşak*'ın bildirdiğine göre komutanlığa karşı gösteri düzenleyen denizcilerin sayısı 500'e varıyordu. Gazete, bundan başka bu karışıklıklar nedeniyle savunma bakanı Celal Paşa'nın istifa ettiğini, onun yerine Çanakkale filo komutanı Hasan Rahim Paşa'nın tayin edildiğini yazıyordu.²⁸ *Kafkasya'nın Sesi* gazetesinin bildirdiğine göre (6 Aralık 1906, sayı 185) gösteri yapan denizciler iki subayı taşla tutmuş ve subaylardan biri, üç tayfayı kılıçla yaralamıştır.

Kara kuvvetlerinde de ayaklanmalar oluyordu. İstanbul'daki ajan, beş gün sonra, 9 Aralık 1906'da şu raporu gönderiyordu:

"Türk donanmasının tayfaları arasındaki karışıklıklarla birlikte 2. Hassa tümeninde de benzer olaylar daha az şiddetli olarak meydana geldi.

"2. tümenin askerleri 'Talim!' çağırısına uymadılar. Olayın nedeni araştırıldı ve emrin yerine getirilmeyiş nedeninin tayfalar arasındaki kargaşalıkların nedeniyle aynı olduğu anlaşıldı. Görev süresi dolmuş olanların yedeğe ayrılma işlemlerinin yapılmayışı. Yedekler hemen ertesi gün bırakıldı ve sorun kapandı.

²⁷ Bu miktarın bir bölümü denizcilerin isteklerini yerine getirmeye kullanıldı, bir bölümü ise İstanbul garnizonuna verildi (Aynı habere göre).

Deniz Bakanlığı, 1906, sayı 378, Rapor No. 205.

²⁸ *Mşak*, 13 ve 25 Ocak 1907.

"2. Hassa tümeni, Yıldız'ı korumakta ve saraya yakın bir yere yerleştirilmiş bulunmaktadır. En güvenilir birlik sayılan bu tümen, bütün askerler içinde maaşlarını en düzenli ve eksiksiz alan tek tümendir. Örneğin İstanbul'da bulunan 1. Hassa tümenine yılda 12 ay yerine 7 veya 8 ay maaş verilmektedir. En güvenilir askerleri arasında meydana gelen kargaşalıklar, kuşkusuz sultanı çok etkiledi. Terhis edilen askerlere armağanlar yollandı ve iki yaverini, terhis edilenlerin gemilere bindirilişi sırasında hazır bulunmak, onlara selamlarını iletmekle görevlendirdi."²⁹

Bakû gazetesi (sayı 162, 28 Temmuz 1906) Trabzon'dan Yemen'e giden Türk ulaştırma gemisinde isyan çıktığını bildirmiştir. Gemi, Trabzon'a geri dönmek zorunda kalır. Bakû gazetesi *Irşad*, Erzurum'dan alınan haberlere göre, İstanbul'dan Yemen ayaklanmasını bastırmak için gönderilen 800 askerın görev yerine gitmeyi reddettiklerini yazıyor.³⁰ Petersburg telgraf ajansı, 3 Şubat 1907'de, Süveyş kanalında "Hudeyde" gemisinden birçok Türk askerinin firar ettiğini ve geminin Süveyş'te 17 yaralı bıraktığını bildiriyor.

Gemiden kaçanların sayısı 300 civarındadır. Bunlardan 10'u öldürülmüş veya boğulmuş, diğerleri ise kaçmayı başarmışlardır. İstanbul konsoloslğunun haberine göre "Hudeyde" de 1 600 asker ayaklanmış ve kentte olay çıkarmışlardır. *Yergri Tsaym* dergisi, kaçak askerlerin ve İstanbul'dan Araplar'ın ayaklanmasını bastırmak amacıyla gönderilen askerlerin bazı bölüklerinin Port Said yolunda tutuklandıklarından söz etmektedir.³¹ Bir başka Bakû gazetesi *Taze Hayat*, "Türkiye'nin İşleri" başlıklı makalesinde bütün bir tabur askerın isyan ettiğini ve Arapların tarafına geçtiğini yazıyordu. Askerler tugay komutanının -Rıza Paşa'nın rüşvetçisi- daîresine saldırmayı onayladılar.³²

1906 yılında Erzurum'daki ayaklanmayı bastırmak için çağırılan Türk askerleri, asilere ateş etmeyi reddettiler. Bir yıl sonra Jön Türkler burada askeri bir ayaklanma örgütlediler. Dördüncü Erzurum ordusu 1908 yılı başında Diyarbakır'a gitmeyi reddetti.³³

Yalnız Anadolu ve Arabistan'da değil Türkiye'nin Avrupa bölümünde de orduda karışıklık ve ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Makedonya'nın büyük merkezlerinden Üsküp'te askerler, görev sürelerinin sona ermesinden sonra da orduda tutulduklarını ileri sürerek 15 Mayıs 1907'de kent telgrafhanesini, demiryolu istasyonunun telgraf bürosunu işgal ettiler ve elçiliklerden birinin önünde gösteri yaptılar. Benzer olaylar 1907 Mayıs ayı sonunda da tekrarlandı.³⁴

1907 sonu ve 1908 başında başkentte Türk denizci ve askerlerinin dalgalanmaları yineleni. Sultan, Türk donanmasının açıkça harekete geçmesinden o kadar korkuyordu ki, gemiler demir attıkları zaman top kamalarını sarayında saklıyordu. German Lorey şunları bildiriyordu: "Bir ayaklanma olasılığına karşı sultan, gemilerden savaş donanımı ve kömürü aldırttı ve gemileri Haliç'te hareketsiz bıraktı."³⁵

Rus yatı "Kolhida"nın kaptanı Sergeyev, 11 Nisan 1908 tarihli ve 48 numaralı raporunda Karadeniz donanması ve limanları başkomutanına şu haberi veriyordu:

"6 ve 7 Nisan günleri Türk deniz birliklerinde itaatsizliklerin baş gösterdiğini haşmetmeaplarına bildiririm. Denizciler karavanaları yemeyip kazanları fırlatmışlar ve üç yıl hizmet etmeleri gerektiği halde 6 yıl hizmet ettirildiklerini söylemişlerdir.

"7 Nisan'da olaylar sultana yansıtıldı. Bunun sonucunda Bahriye Nezaretine bağlı yedeklerin dağıtılması emredildi.

"Aynı zamanda Makedonya'daki tugay generallerinden alınan haberde genaral, yönetimindeki tugayda kaynaşmalar olduğunu bildiriyordu.

"Sultan, bütün birliklerde süresi dolan ast rütbelilerin bırakılmasını emretti."³⁶

Kaptan Sergeyev, raporun sonunda evlerine gönderilen tayfa ve askerlerle dolu gemilerden söz etmektedir.

"Zaporojets" gemisinin kaptanı 10 Nisan 1908'de şunları bildiriyordu:

"Askerlerle dolu bir Türk gemisi 8 Nisan'da, gecenin 11'inde büyük gürültü, bağırma ve şarkılarla Haliç'ten Boğaz'a geçti...

29 Deniz Bakanlığı, 1906, sayı 378. Rapor No. 208.

30 *Irşad* (Bakû), 1906, sayı 26 f.

31 *Yergri Tsaym* dergisi, 1906, sayı 3 ve 8.

32 *Taze Hayat* (Bakû) gazetesi, 1906, sayı 57.

33 Erzurum ayaklanmasıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Yergri Tsaym*, s.42-47.

34 *Kafkasya'nın Sesi*, 19 ve 31 Mayıs 1907. *Taze Hayat*, 20 Mayıs 1907.

35 G. Lorey, 1914-1918 Yıllarında Alman-Türk Deniz Kuvvetlerinin Hareketleri, Moskova, 1934, s.45.

36 Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1908, sayı 418.

"9 Nisan'da, gündüz 5'te, denizci ve askerlerle dolu diğer bir gemi, yedeğinde mavnalar olduğu halde Haliç'ten Anadolu demiryolu istasyonuna geçti.

"10 Nisan'da akşam 7'de tamamen dolu bir askeri gemi, Boğaz'dan Karadeniz'e açıldı... Bu terhis, tümüyle 'hayırlı' bir sonuç vermedi, Türk ordu ve donanmasında daha sonra da terhis süresinin ertelenmesi ve aylıklar yüzünden olaylar çıktı."³⁷

Yukarıda anlatılan olaylar, istibdadın keyfi yönetim ve zulmünün Türk ordusunda, donanmasında ne kadar güçlü ve acımasız olduğunu göstermektedir. Devrimci bir yönetime sahip olmayan itaatli asker ve denizciler bile doğal olarak üstlerini ve hükümeti protesto ediyor, isyan ve olaylara katılıyor, bazen de açıkça ayaklanan tarafa geçiyorlardı.

Jön Türkler, 1908 Temmuz ayında Anayasanın kısmen yeniden yürürlüğe konmasını başardılar ve sonuç olarak Türk ordusunun tamamının kendi taraflarına geçmesini sağladılar. Lenin, 5 Ağustos 1908'de yazdığı "Dünya Siyasetinde Kızgın Bir Madde" başlıklı makalesinde Türk ordusunun Jön Türk hareketindeki bu rolünü, "devrim hareketi, Jön Türkler tarafından yönetilen askerler arasında zafer kazandı"³⁸ diyerek ustaca belirtmektedir.

Rus devriminin etkisiyle 1905 yılından başlayarak bütün Türkiye'de ordu ve donanmadaki dalgalanmaların yanısıra, halklar arasında da yeni bir güçle dalgalanma ve ayaklanmalar başladı.

Temelde birer köylü hareketi olan Makedonya ve Ermeni hareketleri, büyük boyutlara ulaştı. Makedonya'daki "Etniki Eteryä" hareketiyle Anadolu'daki çete hareketleri güçlendi. Üç yönden gelişen bu devrimci ve muhalif hareketlere, Arap milli hareketi de eklendi. İbn-i Suud tarafından yönetilen Vahhabi hareketinin güçlenmesinin yanısıra Yemen'de 1905 yılında Şeyh Yahya yönetiminde isyan çıktı.

1905 yılından 1908 devrimine kadar süren Yemen ayaklanmasının bastırılması için sultan, ülkenin dört bir yanından asker toplayarak Ye-

men'e yolladı. Türkiye'nin para ve askeri araç durumu o kadar bozuktur ki Abdülhamit yönetimi, ayaklanan Araplar'a karşı yollanan askerlerin Süveyş kanalını geçmesi için gereken parayı ödeyemiyordu.³⁹

Yemen ayaklanması Türkiye'ye pahalıya mal oldu. Bu uzak yer, Türk askerlerinin mezarı haline geldi. Yetkili kişilerin bildirdiklerine göre Yemen'de her yıl ortalama 10 000 asker ölüyordu.⁴⁰

Ayaklanmanın bastırılması için sultan, "havuç ve sopa" siyaseti izliyordu. Bir taraftan askeri birlik yollarken, diğer taraftan ayaklanan kabile yöneticileriyle görüşmeleri için temsilcilerini gönderiyor, geniş reformlar vaat ediyordu. Ama ayaklanma sona ermedi. Kötü silahlandırılmış, kötü giydirilmiş ve aç Türk askerleri ayaklanmayı bastıramazdı. Büyük bir bölümü Suriyeli Araplar'dan oluşan Türk askerleri, kardeşleriyle savaşmak istemiyorlardı. Ayaklananların safına geçen askerlerin sayısı günden güne artıyordu. Böylece Türk askerleri yenilgiye uğradılar. Anadolu'dan devamlı olarak gönderilen, sıcağa ve susuzluğa alışkın olmayan askerler, salgın hastalıklardan, sıcağın ve açlıktan kırılıyorlardı. Çocuklarını ve kardeşlerini Arap yarınması çöllerinde yitiren Anadolu köylüsünün, Yemen hakkında keder dolu türküler yakması, yakınlarının ve akrabalarının ölümüne yanması sebepsiz değildir.

1907 yılı başında İstanbul'dan gönderilen Feyzi Paşa, önüne çıkan bütün köy ve kentleri yerle bir etmiştir. *Taze Hayat* gazetesi muhabiri şöyle yazıyor: "Aç askerler ellerine ne geçerse yağma ve yok ediyorlardı. Halk, dağlara ve çöllere kaçıyor. Yemenliler de aynı biçimde, Türkler gibi sert davranıyorlar."⁴¹

Arap ülkelerinde zulüm ve baştakilerin yolsuzlukları o derece arttı ki, Türk askerleri bile bunlara dayanamaz oldu. 3 Ağustos 1908 tarihli *Hayat* gazetesi Türk askerlerinin vali konağına, valinin hurma ve kahve çiftliğine saldırarak tahrip ettiklerini yazıyor.⁴² Arapların ayaklanması güçlendi, bütün Mezopotamya, Arap yarınması ve kısmen de Suriye'ye yayıldı.

39 *Bakü Haberleri*, 12 Temmuz 1907.

40 Aynı yerde.

41 *Taze Hayat* (Bakü) gazetesi, 1907, sayı 57.

42 *Hayat* (Bakü) gazetesi, 1906, sayı 171.

37 Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1908, sayı 418, Rapor No.18.

38 V.I. Lenin, *Eserler*, c.XII, s.305.

İstibdat yönetimine karşı Anadolu'daki mücadele, özellikle 1906 yılı başında güçlendi. Bu mücadelede şehir ticaret burjuvazisi ve küçük burjuvazi (zanaatkârlar, liberal aydınlar ve bazı din adamları, tüccarlar) aktif rol aldılar. Kitlelerin bu mücadelelerini şunlar yönetiyordu: Osmanlı Devrimciler Federasyonu, bu federasyonu esas alarak gelişen Türk Liberalleri Komiteleri, Osmanlı Anayasacılar Birliği, İttihat ve Terakki komitesi, Fedailer Kurtuluş Birliği (Canveren) ve diğer örgütler.

Anadolu Türk liberalleri, ilk önceleri Rus ve özellikle Ermeni, Azerbaycan burjuvazilerini örnek alarak Anadolu'nun bütün şehirlerinde ortak dilekçeler vererek hareketi geliştiriyorlardı. Bu dilekçelerde sultandan vergilerin indirilmesini, haraçların kaldırılmasını, halkın istemediği vali ve büyük memurların değiştirilmesini, rüşvetçiliğin yok edilmesini ve sultanın memurlarının keyfi hareketlerine son verilmesini talep ediyorlardı.

Diğerleri, daha sol unsurlar, örneğin Osmanlı Anayasacılar Birliği, Fedailer Kurtuluş Birliği ise, mevcut devlet düzeniyle hükümet sisteminin radikal olarak yeniden düzenlenmesi isteğini ileri sürüyorlardı. "Fedailer" genel ayaklanmanın temel çekirdeğini oluşturdular. İttihat ve Terakki komitesi, dilekçe ile mücadelenin başarısızlığından sonra meşrutiyetin yeniden kurulması için istekte bulunuyor, Türk ordusuna ve Erzurum'daki askeri ayaklanmaya öncülük ediyordu.

Bu örgütlerden her biri, Hristiyan halkın mücadeleye katılmaları konusunda değişik görüşlere sahiptiler. Örneğin, Türk Liberalleri Komiteleri ve başlangıçta İttihat ve Terakki komitesi, Ermeni ve Rumlar'ın Türkler'le birlikte mücadele etmelerine karşıydılar.

Anadolu'da "dilekçe" hareketinin başlamasına, hükümetin 1906 yılının da koyduğu ve özellikle küçük burjuvazi ile şehirlerdeki yoksul halkı zor durumda bırakan yeni "şahsi vergi" neden oldu. Bu hareketin başını Rusya'ya çok yakın olan Erzurum şehri çekti. Erzurum, 1906 yılının 5 Mart'ından 20 Mart'ına kadar, halkın dalgalanmalarına sahne oldu. Büyük bir kalabalık protesto gösterileri yaptı, telgrafhaneyi işgal etti ve sultana vali Nazım Paşa'nın değiştirilmesi, vergilerin azaltılması için telgraf çekti. Sultanın emriyle vali 25 Mart'ta değiştirildi ve "şahsi vergi" geliri olmayan halk üzerinden geçici olarak kaldırıldı. Ordunun bu olaylar sırasında tarafsız kaldığını da belirtelim.⁴³

43 *Kafkasya'nın Sesi*, 19 Nisan 1906, sayı 31.

Hemen hemen aynı zamanda Kastamonu'da da benzer olaylar ol-maktaydı. Ermeni gazetesi *Mşak*'ın muhabiri bu olaylar hakkında et-raflı bilgi veriyordu.⁴⁴ 1906 Mart'ında şehrin valisi Enis Paşa be-le-diye seçimlerinin yapılması için emir vermişti. Şehir ve çevresi halkı -Türk, Ermeni ve Rum- belediye üyelerinin vilayetin iç ve mali du-rumuna karışma yetkileri olmadığını, yalnızca valinin yolsuzluk ve çabalarını desteklediklerini, valiyi kontrol edecek bir kurulun ise bu-lunmadığını ileri sürerek seçimleri boykot ettiler. Boykotçulara göre seçimler bir güldürüden başka bir şey değildi.

Seçim günü büyük bir gösterici grubu şehrin askeri amirinin evini çözdü. Göstericiler arasından seçilen bir heyet, askeri amirle görüşme fırsatını elde etti ve ona belediye seçimlerini boykot etmelerinin ne-denlerini açıkladı. Delegeler, aynı zamanda bu vergiyi nedense yalnız dar gelirlilerin ödediklerini, zenginlerin ve din adamlarının bu vergiden tü-müyle muaf tutulduklarını bildirdiler. Delegeler, şehrin gelirinin büyük bir bölümünü zimmetine geçiren valinin tutumunu sert bir biçimde eleş-tiriyorlardı. Askeri amir, kendisinin yalnız askeri yönetimi temsil ettiğini ileri sürerek delegeleri savmaya çalışmakla birlikte, gene de sultana hal-kın isteklerini belirten bir telgraf çekti. Yıldız Sarayı'ndan, vali Enis Pa-şa'nın hareketin gerçek yüzünü açıklamaları istendi. Kastamonu valisi, ce-vap olarak bu hareketin tehlikeli bir yönü olmadığını, bu işe birkaç işsiz güçsüz adamın neden olduğunu bildirdi. Askeri amir ise, bu arada, sultana hareketin ciddi olduğunu, en büyük tehlikesinin de bu harekete "Müslü-manlar'la birlikte Ermeni ve Rumlar'ın da katılması" olduğunu bildirdi.

Kastamonulular'ın isteklerine başkentten bir cevap gelmedi. Kısa bir süre sonra beş bin kişilik bir kalabalık, Halk Meydanında toplanarak postaneyi işgal etti. Göstericilerden telgraf aygıtını kullanmayı bilen bir subay, göstericilerle sultanın sarayı arasında bağlantı kurdu. Göstericiler, telgrafla isteklerini bildirdiler ve valiyle O'na yakın memurların değişt-i-rilmesinde, adil bir yönetimin kurulmasında ısrar ettiler. Abdülhamit, olayların büyümesinden korkarak Kastamonulular'ın isteklerinin bir bölü-münü yerine getirdi.

44 *Mşak* gazetesi, 2 Nisan 1906, sayı 71.

Diğer şehirlerin halkı da, Erzurum ve Kastamonulular'ın taleplerinin sultan tarafından kısmen yerine getirildiğini öğrenerek bu harekete katıldılar. Erzurum ve Kastamonu'yu Trabzon izledi. Yıldız Sarayı ile yaptıkları uzun görüşmelerden sonra sultandan hiçbir cevap alamayan Trabzon halkı, Vali İbrahim Paşa'ya zorla işten el çekti. Sultan, bu oldu bittiye razı oldu ve eski valinin yerine Osman Paşa'yı atadı. Bakû gazetesi *İrşad*'ın yazı işleri, Trabzon halkını coşkuyla selamlıyor ve müstebid Abdülhamit'e karşı daha kararlı bir mücadele tavsiye ediyordu.⁴⁵ Aynı dönemde bölgenin yerli halkını oluşturan Lâzlar askere gitmeyi reddediyorlardı.⁴⁶

İstek dilekçeleriyle sürdürülen hareket, halk gösterileri ve ayaklanmalarla bütün 1906 ve 1907 yılları boyunca sürdü. Bu tür mücadele sultanı etkilemediği zaman hareketin başkanları, halkı devlete vergi ve aşar ödemeye çağırıyorlardı. Bu ise halk kitleleri için yeterliydi; halk, Abdülhamit mutlakiyetine karşı başlatılan mücadeleyi kendince değerlendiriyor ve onu sağ liberallerin istemediği bir "aşırılık" götürüyordu. Bu "aşırılık", Türk halkının Ermeni ve Rumlar'la birlikte esaretçilere karşı çıkmasıydı. Yukarıda adı geçen Jön Türk gazetesi *Türk* (Mısır), Sabahattin'in başkanlık ettiği adem-i merkezîyetçilerin parti programından söz ederken, bu programın Türkler'in Ermeniler'le birleşerek ayaklanmaları eğiliminden söz eden bölümünü sert bir biçimde eleştirmiştir. Gazete, "yalnız ekonomik darbe vurularak Ermeniler'e ders verilebilir" diyor.⁴⁷

İstek dilekçeleri hareketi, halk arasındaki dalgalanmalar ve ayaklanmalar bütün Anadolu'yu, özellikle Doğu Anadolu'yu sardı. Erzurum, bu harekette birinci yeri işgal ediyordu. Yabancı ve Rus basını, Erzurum'daki kanlı olaylardan haberler veriyor, Ermeni ve Azeri gazeteleriyle Kafkasya dergileriyle olayları daha ayrıntılı bir biçimde yansıtıyorlardı.

1906 Mart'ındaki ilk hareketten sonra Erzurum'da eski ilişkiler ve "şahsi vergi"nin alınması yeniden başladı. 1906 son baharına doğru halkın durumu o derece bozuldu ki, halk hareketleri yeni bir güçle tekrar canlandı. Yapılan gösterilerde halk, ekonomik talepler ileri sürüyordu

(haraç sisteminin ve "şahsi vergi"nin kaldırılması, bazı vurguncu memurların işten atılması). Hareketin yöneticilerinin, Ermeniler'e hareketlere katılmamaları konusunda emir vermelerine rağmen, onlar da Türkler'le birlikte olaylarda yer aldılar. Olay, aşar mütezimlerinin, tefecilerin ve harekete karşı çıkanların öldürülmesine kadar vardı.

Polis, 3 Kasım 1906'da muhalif hareketin yöneticilerinden 15'ini tutukladı. Tutuklananları şehirde bulundurmaktan çekinerek kapalı arabalarla Trabzon'a yolladı. Bu, şehirde duyulur duyulmaz "fedailer"den 100 kadarı çok iyi silahlanarak konvoyu izlemeye koyuldu. Yolda arabalara yetişerek 15 kişiyi serbest bıraktılar ve devrimci şarkılar söyleyerek şehre döndüler.

Geri dönenleri şehrin girişinde toplanan kalabalık karşılayarak selamladı. Burada bir toplantı yapıldı, yöneticiler ateşli sözler söylediler. Bundan sonra büyük bir kitle halinde Vali Ata Bey'in evine gidildi. Göstericiler, valiyi yakalayıp dövdüler ve tutuklayıp camiye hapsedtiler. Daha sonra evini ve hapishaneyi tahrip ettiler. Polis müdürünü ve oğlunu, hapishane müdürünü ve birkaç jandarmayı öldürdüler. Ayaklanmanın bastırılması için askeri birlikler geldi. Birlik komutanı, ayaklananlardan valinin ve tutuklananların serbest bırakılmasını, evlere dağılmasını istedi. Halk bu emre uymadı. Birlik komutanı ateş emri verdi. Ama askerler yerlerinden kımıldamadılar. Komutan emri taktırdığında, sıradan birkaç asker çıkarak vatani korumak için canlarını vereceklerini ama kardeşlerine ateş etmeyeceklerini bildirdi. Askerlerin kendiliklerinden kışlalara dağılmasından sonra halk, bazı resmi dairelere saldırdı ve istibdat yanlısı çok sayıda memuru yaraladı. Erzurum'dan gelen mektup şöyle diyordu: "Halkın nefret ettiği kişiler şehri terk ediyorlar. Merkezden henüz hiçbir emir gelmedi. Şehirde yalnız üç-dört paşanın Erzurum valiliği görevini reddettikleri biliniyor. Hükümet, Erzurum ayaklanmasının öğrenilmesini önlemeye çalışıyor ve bastırılması için önlemler alıyor."⁴⁸

Daha sonraki haberlere göre Erzurum yerel garnizonu, komutanlığa "Fedailer Kurtuluş Birliği"nin isteklerini bildiriyordu. Askerler ve iyi silahlanmış halk arasında öyle bir dayanışma oluşmuştu ki, elebaşların teslim edilmesinin lafı bile edilemezdi.

45 *İrşad*, 1906, sayı 259.

46 *İrşad*, 1906, sayı 365.

47 *İrşad*, 1906, sayı 130.

48 *İrşad*, 1906, sayı 265. Erzurum ayaklanmasının ayrıntıları için bkz. *Yergri Tsaym* dergisi, 1906-1908.

1906 Ekim'inde Erzurum'da meydana gelen olaylar, sultanın Erzurumluların isteklerini kısmen yerine getirmesiyle son buldu. Ama halkın heyecanı yatışıp şehirde hayat normale dönünce, sultan, hareketin bozguna uğraması için hemen hareketin yöneticilerine karşı çalışmalara başladı. Sultan, Türk halk kitlelerinin dikkatini devrimden başka yöne çevirmek için Türkleri ve Kürtleri ülkenin doğu bölgesinde yaşayan Ermenilere karşı kışkırtma yolunu seçti. Abdülhamit tarafından harekete geçirilen Müslüman fanatizmi, bu kez 1894-1896 yıllarındaki kadar etkili bir hal almadı. Türk, Ermeni ve Kürt halk kitleleri, yavaş yavaş esas düşmanlarının kim olduğunu anlamaya başlamışlardı. Bazı doğu bölgelerinde Kürt göçebelere Ermenilerle birlikte, Ermeniler de Türklerle birlikte sultan yönetimine karşı çıktılar.

Bu hareketlerin (1906, 1907 ve 1908 yılları) bastırılması için sultan Türklerin isteklerini kısmen yerine getirmeye çalışıyor, ama Ermenilere kesinlikle karşı çıkıyordu. Bitlis, Van, Muş ve diğer bölgelerdeki Ermeni çetelere karşı düzenli ordu ve topçu birlikleri yollandı. Türk hükümeti, bu bölgedeki Ermeni köylüleri yerlerinden attı.

Halk hareketleri, askeri ayaklanmalar ve çete savaşları Anadolu'da sonuna kadar gelişmedi ve her defasında yenilgiye uğradı. Çünkü bütün bu hareketler sıkı bir birlik içinde yapılmıyor, hareketi, liberal burjuvazi, toprak sahipleri ve millî burjuva partisi yönetiyordu. Bu mücadelede çeşitli milletlere bağlı halk kitlelerinin kendi istekleriyle aktif olarak katılmaları, muhalefet hareketini yönetenlerin programına uymuyor, aksine önceden belirlenen sınırları aşıyordu.

Erzurum Jön Türk komitesi, bu nedenle yalnız Türk ordusuna dayanmayı yeğliyor, orduda ayaklanma çıkarmayı ve sultandan 1876 Anayasasının yeniden ilanını istemeyi tasarlıyordu. Erzurum Komitesinin yöneticileri olan Hüseyin Tosun Bey ve arkadaşları orduda propagandayı güçlendirdiler. 1907 yılının sonbaharına doğru askeri ayaklanmanın zamanını belirlediler. Ama ayaklanma tam gerçekleşeceği sırada açığa çıktı ve Ahmet Paşa komploculara karşı sert bir çıkış yaptı. Komite tümüyle tutuklandı. Tosun Bey, İstanbul'a, merkez cezaevine gönderildi ve 1908 devrimine kadar orada kaldı.⁴⁹ Komitenin diğer yöneticileri olan 15 kişi 1908 Mayıs'ında Sinop'a, ömür boyu sürgüne gönderildiler.⁵⁰

Hareketin yöneticilerinin yakalanması Erzurumluları umutsuzluğa düşürmedi, tersine yeni bir harekete yol açtı. 1907 yılı sonunda, askeri ayaklanmanın bastırılmasından sonra Erzurum'da hükümete karşı bir ayaklanma oldu. Halk kitleleri, postaneyi ele geçirerek sultanın sarayına telgrafla isteklerini bildirdiler.⁵¹

Erzurumluların istekleri dikkate alınmadı. Halk içindeki dalgalanmalar ve isyanlar ertesi yılın sonuna kadar devam etti. *İrşad* gazetesinin İstanbul muhabirinin bildirdiğine göre, hükümete karşı yapılan gösteriler 1908 yılı Ocak ayında da devam etti. Sokaklarda bildiriler dağıtıldı ve binaların duvarlarına afişler yapıştırıldı. Litografla kırmızı kâğıda basılan bu bildirilerde, Erzurumluların devrimci "hapis-hane türküsü"nün metni yer alıyordu. Bu bildirilerin örnekleri İstanbul'a da gönderildi.

Hükümet, Erzurum ordusunun büyük bir bölümünün göstericilerle birleşmesini hayretle karşıladı. Muhabir şöyle diyor: "Bu nedenle hükümet Erzurum'daki askeri, İran sınırı ve Diyarbakır'a gönderme kararı aldı. Trabzon'daki birlikleri de bunların yerine gönderdi. Ama Erzurum ordusu, Diyarbakır'a gönderilmelerinin gerçek nedenini öğrenerek bu emre uymayı reddetti, aksi takdirde hükümete karşı ayaklanacaklarını bildirdi."⁵²

Hükümet buna cevap olarak baskıyı artırdı ve Anadolu'da tutuklamalara girişti. Erzurum'daki konsolosun bildirdiğine göre, 1907 yılı sonunda, yalnız Erzurum'da hükümete karşı harekete katılanların 130'dan fazlası tutuklandı. Türkiye'deki bütün tutuklevleri tümüyle dolmuştu. Jön Türk, Kafkas ve yabancı basın, Anadolu'nun her köşesinde meydana gelen ayaklanmaların haberleriyle doluydu. Bu haber ve belgelerin tümünü ele geçirme olanağı yoktur.

Biz, Anadolu'da meydana gelen bazı olaylar üzerinde durduk. Bunda amacımız: 1908 devrimine kadar Anadolu'nun devrimci harekete katılmadığı ve bu devrimci hareketin yalnız Makedonya'da geliştiği yolunda tarihçiler arasında yayılmış olan düşüncenin yanlış olduğunu açıklamaktır.

51 *Yergri Tsaym* dergisi, 1908, sayı 1.

52 Aynı yerde, 1908, sayı 3.

49 Cevri, *İnkılap Nihai ve Nasıl Oldu?*, Mısır, 1909.

50 Deniz Arşivi, Genel Katargâh Çalışması, 1908, sayı 10 048.

Devrimci hareketin Anadolu'da, özellikle Rusya'ya yakın bölgelerde başladığını belirlemek için, Jön Türk hareketi günlerinde *Neue Freie Presse* gazetesinde yayımlanan ve Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar tarafından yazılmış makaleyi örnek almamız yerinde olacaktır.

Ali Haydar şöyle yazıyordu: "Devrimci hareketin merkezinin Avrupa Türkiyesi olacağı düşünülebilirdi. Ama Türk yurtseverleri devrimci hareketin yeri olarak Avrupa'yı değil Asya Türkiyesi'ni seçtiler. Avrupa, olayları ancak dıştan görebiliyordu, kulislere dönen faaliyetlerden haberi yoktu. Bu kulis ise Asya Türkiyesi'di. Makedonya'da oynanan oyun orada hazırlanmıştı. Jön Türkler, Asya'yı, uluslararası güçlüklerin baş gösterme tehlikesi olmadığı için seçmişlerdi. Burada, bütün Asya Türkiyesi'ni kaplayan bir propaganda geliştirilmişti. Bu propagandayı fark edemiyorlar, fark etseler bile önem vermiyorlardı. Bu hareketin merkezi Erzurum'du. Devrim, Asya'da bir dizi ayaklanma ile başladı. Harekete çağrı olarak 'Anayasa' kelimesi kullanılıyordu."⁵³

Yöneticilerin korkak hareketleri, ezilen halklarla sıkı bir ilişkiye girmemeleri ve harekete gerçek halk kitlelerini, öncelikle Türk köylüsünü katmaktan çekinmeleri, Anadolu'daki ayaklanmaların başarısızlıkla sonuçlanmasının nedenleridir. Buna ayaklanma merkezinin Türkiye başkentinden uzak oluşunu, ayaklananların Türkiye'nin merkeziyle ilişkisini sağlayacak demiryollarının bulunmamasını da ekleyebiliriz. Bunun için Jön Türkler bu taktik hatalarını görerek mümkün olduğu ölçüde onlardan kaçınmaya ve yeniden Türkiye'nin başkentine yakın olarak, Türk halklarının milli burjuva partilerinin temsilcileriyle birlikte hareket etmeye çaba gösterdiler.

Yazıdaki belgeler Leninizmin Asya halklarının uyanışındaki rolünü ve 1905 Rus devriminin, Asya, bu arada Türkiye üzerindeki büyük etkisini tam olarak açıklamaktadır.

Ama bu belgeler aynı zamanda Türk ve diğer halkların Türkiye'deki uyanışlarının çok yavaş ve düzensiz olduğunu da kanıtlamaktadır. İstibdat rejiminin kışkırttığı Müslüman fanatizmi, milli farklılıklar, iç savaş,

çeşitli halkların demokratik güçlerinin birliğini engellemiştir. Üstelik Jön Türklerin hepsi, milli azınlıkların milli burjuva partileriyle ve demokratik kitlelerle birlik kurmaya istekli değildi.

Bir yandan korkak liberal yönetim, keyfi zulüm, diğer yandan emperyalist devletlerin Türkiye'ye yaptığı baskı Türk halk kitlelerinin uyanışını geciktiriyordu. Lenin şöyle diyor:

"...Bu uyanış o kadar yavaş olmuştur ki, daha İran'da Rus karşı-devrim hareketi kesin bir rol oynamadan, Türk devrimi birdenbire karşısında başta Rusya olmak üzere devletlerin karşı-devrim koalisyonunu bulmuştur."⁵⁴

Türk liberalleri, milli burjuvazi ve toprak sahiplerinin yönettiği Jön Türk hareketi, 1908 yılında Abdülhamit monarşisini yıkmakla birlikte Türk halk kitlelerinin gerçek isteklerini yerine getirememiştir.

Bu devrimin yöneticileri, kendi sınıflarının tabiatı gereğince, üçüncü bir gücün müdahalesi tehlikesinden korkarak Türkiye'deki devrimci harekete halk kitlelerinin katılmasını ya engelliyorlar ya da sınırıyorlardı. Onlar, halk kitlelerinin hoşnutsuzluk coşkusu, sultana dilekçe verilmesi yoluyla etkisiz hale getiriyorlar ya da ordunun yardımına koşarak bu sınıfların kendi ekonomik ve siyasi istekleriyle sultana karşı çıkmalarını engelliyorlardı.

Türkiye'de devrimin gücünün 1905 yılından sonra 1906-1907 yılları boyunca canlanmasına ve birçok ayaklanma çıkmasına rağmen, yukarıda belirtilen nedenler yüzünden devrim çeşitli halkların bütün tabakalarına yayılmamış, bir halk devrimi, bir demokratik burjuva devrimi olmamıştır.

Lenin şöyle diyor: "Eğer 20. yüzyılın devrimlerini örnek alacak olursak Portekiz ve Türkiye'deki devrimleri burjuva devrimi olarak kabul etmek gerekir. Ama bunlar bir 'halk' devrimi değildir; çünkü her iki devrimde de halk kitleleri, halkın büyük bir bölümü serbestçe, kendi ekonomik ve siyasi istekleriyle belirgin bir biçimde ortaya çıkamamışlardır."⁵⁵

53 Makale, *Tiflis Haberleri* gazetesinde basılmıştır. 23 Ağustos 1908, sayı 37.

54 V.İ. Lenin, *Eserler*, c.XII, s.357.

55 V.İ. Lenin, *Eserler*, c.XXI, s.395-396.

BELGE VIII

A. M. Valuyskiy,

KRATKIE SOOBŞÇENIYA INSTITUTA

VOSTOKOVEDENIE,

1956, c.XXII, s.88-91.

1905-1907 RUS DEVRİMİ SIRASINDA
KÜÇÜK ASYA'DA HALK AYAKLANMALARI İLE İLGİLİ
YENİ ARŞİV BELGELERİ

1905-1907 Rus Devrimi sırasında Küçük Asya'da geniş halk kitleleri içinde ayaklanmalar ve dalgalanmalar meydana gelmekteydi. Bunların merkezini Erzurum vilayeti oluşturuyordu. Bu dalgalanmalar 1906 ve 1907 yılları boyunca sürmüş ve 1908 yılındaki Jön Türk devrimine doğrudan öncülük etmiştir. Türk proletaryası çok az sayıdaydı ve siyasi bakımdan eğitilmemişti. Bu yüzden, aktif bir rol oynamakla birlikte, hareketin başında bulunamazdı. Türk milli burjuvazisinin temsilcileri, bunlarla ilişkili olan liberal toprak sahipleri ve Müslüman din adamları Erzurum'da Devrimci Müslüman Komitesi'ni kurdular. Bu komitenin çalışmalarıyla ilgili olarak Erzurum'daki Rus Başkonsolosu Skryabin 1907 yılı başlarında şunları bildiriyordu: "Hükümette bulunanların hareketsizliğinden yüreklenen Devrimci Müslüman Komitesi, geçen Ocak ayı başında* halka ve orduya çağrıda bulunarak onları vatanın ve dinin savunulması için ayaklanmaya davet etti. Birkaç hafta sonra aynı komite, bütün Müslümanları, mevcut kötü niyetli rejime bir son vermek, Türkiye'de anayasal rejimi kurmak amacıyla tüm gayretlerini sarfetmeye davet eden daha da cesur bir çağrıda bulundu."¹ Bu çağrılarının ardından

komite silah dağıtmaya başladı. Hükümet kuvvetleriyle silahlı çatışmaya varan dalgalanmalar oldu. Rusya'nın Dış Politika Arşivi'nde saklanan bu çağrılardan ikisinin tam metnini verelim.²

*Erzurum Müslüman Komitesi'nin
Orduya Yaptığı Çağrının Çevirisi**

"Asker evlatlarımız!

Biz sizin ana-babalarınız ve kardeşleriniz. Biz sizin askerlik görevinde iki seneden, olağanüstü durumlarda üç seneden fazla kalmamanızı, bu sürenin sonunda da yedeğe ayrılarak evinize dönüp ailelerinizle birlikte yaşamınızı istiyoruz. Kışlarınızda her şeyin düzenli olmasını, hastanelerde ilaçsızlıktan, yataksızlıktan ölmemenizi, öldüğünüz zaman da kefensiz gömülmenizi istiyoruz. İyi yemenizi, içmenizi, giyinmenizi, sınırlarda bir serseri yaşantısı sürmemenizi arzuluyoruz. Her ay maaşınızı düzenli olarak almanızı, kısacası sizin rahatlığınızı ve mutluluğunuzu arzuluyoruz.

Maaş alamadığınız için bizim, yani sizin baba, kardeş ve akrabalarınız olan bizlerin, size para yollamak amacıyla ineğinizi, öküzünüzü ve toprağınızı satmak zorunda kaldığınızı biliyorsunuz. Sizi askerde beslerken biz 8-9 yıl içinde yıkılıyor, iflas ediyoruz. Yedeğe ayrıldığınızda ise size resmi bonolar veriliyor. Ama tükenmemize rağmen resmi memurlar bu bonoları ödemeyi kabul etmiyorlar.

Bizim sizin rahatınızı düşündüğümüz gibi, siz de yeri gelince size 'vur' emri verdiklerinde subaylarınıza ve amirlerinize itaat etmeyiniz. Vatanımızın, dinimizin ve şerefimizin kurtulmasını istediğimiz için bize yardımı reddetmeyiniz. Aksi takdirde hakkınızı helal etmeyeceğiz.

Biz, girişimlerinin Tanrı'nın emrine karşı olmadığına ve Peygamberimizin buna rıza gösterdiğine dair müftü ve hocalardan fetva aldık!"

Bu çağrı büyük ilgi çeker. Çağrı, komitenin ordu içinde nasıl propaganda yaptığını, ordunun hazırlanan isyana —doğrudan katılmasa bile— karşı çıkmasının engellendiğini göstermektedir.

* Bu sözlerden ve verilen tarihten, bildirilerin, kesin olmamakla birlikte 1907 yılı Ocak ayında dağıtıldığı sonucu çıkarılabilir. (H.Z. Kars.)

1 A.V.P.R. (Rusya'nın Dış Politika Arşivi), f. Politarşiv, d. No.1643 I. 23.

2 A.V.P.R. f. Politarşiv, d. No.1643, II. 20-24. Çağrılar arşivdeki çevirilerden verilmektedir.
* A.M. Valuyskiy, iki bildirinin Türkçeden Rusçaya yapılmış çevirilerini vermektedir. (H.Z. Kars.)

*Erzurum Müslüman Komitesi'nin Dindarlara Yaptığı Çağrı**

"Ey ihvan-ı din!

Bir seneden beri vatanın, milletin istikbalini temin ile istihsal-i muavene çalıştığımızı duyduunuz. Bize muavenet için size de defaatle müracaat ettik ise (de) biraz samimiyetinizi göremedik. İttihad-ı İslam böyle midir? Eğer bilmiyorsanız müftülere, hocalara sorup öğreniniz. Harekâtımız Allah'ın emrine muvafık ise siz de bizimle iştirak ediniz. Vatanı düşmanın pek yakın olan taarruzundan kurtarıp temin-i selamete çalışalım. Bunun için nizamiye taburlarıyla gönderdiğimiz efradın çektiği halini, bizim hükümet memurlarıyla jandarmalardan gördüğümüz harekete, Yemen'den gelen rediflerin uğradıkları zulme netice vermek üzere bizimle ittihadınız lazımdır. Sözlerimizi iyi düşününüz! Bu sefer bu su-i idareye bir nihayet verilmesi, ahkâm-ı ilahiye ve Sünniye'de bulunan istişare ile idare-i hükümetin taht-ı temine alınması için meşrutiyet-i idarenin kabulü ile meclis-i kavmin teşkilini talep ettik. Tabîdîr ki siz de bizim arzu-yu mukaddesimize iştirak ederseniz bir an evvel husulüne muvaffak oluruz. Bizim bu çektiğimiz zulüm ve canîî âsiler (?) bile anlayarak merhamet ettiklerinden idare-i hâzırayı teftiş ederek lazım gelen ıslahatın çaresine teşebbüs ile Rum illerindeki gibi ecnebi memurlar bulundurmamak istiyorlar. Bu hal şimdilik iyi görünürse de memleketimizin âtisi için pek muzur bir şeydir. Ecnebler bir kerre içimize girerler, işlere müdahale ederlerse elbet kendi memleketlerinin menafîi uğrunda çalışacaklardır. Nasıl ki bir vilayete, bir sancağa büyük bir memur gelince hep bir memleketin evladı olduğumuz, hep Osmanlı bulunduğumuz halde yine kendi hemşehrilerini, kendi bildiklerini öteye beriye kayırırsa bunun gibi Avrupalılar bir kerre umurumuza müdahale(ye) başlarsa artık hep kendi menfaatleri uğrunda uğraşacakları bedihidir. Binaenaleyh memleketin başına istikbalde gelecek bu fenalığı şimdiden gözeterek men'i çaresine bakmalıyız. Bu da idare-i hâzıranın fenalığına bir nihayet vermekle, yani meclis-i mebusan ile olur. Biz de bunu istiyoruz. Sizin de bizimle hareketiniz için böyle kaba Türkçe yazıyoruz. Bunu okuyup diğer din kardeşlerimize, memleket arkadaşlarımıza bildirmeyen haindir. Allah yolunu sakladığı için Allah'ın

azabına uğrar. Biz nasıl fisebilullah çalışıyor isek siz de öyle çalışınız. Cenab-ı Hak ihvan-ı dinin muini, vatan-ı perveranın zahiridir. [Cemiyet-i Mukaddese-i İslamiye ve Osmaniye]."

Bu çağrının niteliği, örgütün, anayasanın ilanı ve monarşi korunarak parlamentonun kurulması talebiyle yetindiğini göstermektedir. Türk milli burjuvazisi bu amaçları gütmektedir. Burjuvazi, yabancı müdahalesine ve eski mutlakiyet düzenine karşı çıkıyor (bu, Erzurum Müslüman Komitesi'nin çağrısında da belirtilmişti), böylelikle objektif olarak bütün ulusun isteklerini dile getiriyordu. Bu yüzden milli burjuvazi, sultanın mutlakiyet rejimine karşı yaptığı mücadelede halkın desteğini bulmuştur. Halk, bu dönemde henüz kendi sınıfsal istekleriyle aktif bir karşı çıkışta bulunamamıştı.

Yukarıda verdiğimiz çağrı metinleri Jön Türk devriminin incelenmesi yönünden çok değerli kaynaklardır. Çünkü tarih biliminin Türkiye tarihiyle ilgilenen bölümü, buna benzer belgeleri bu zamana kadar bilmiyordu.

* Makalede bu bildirinin hem Rusça hem de Arap harfleriyle yazılmış eski Türkçe metni yer almaktadır. Asluna uygun olduğu için burada eski Türkçe metinden yapılan çeviri verilmiştir. (H.Z. Kars.)

BELGE IX

A.M. Valuyskiy,
TURETSKIY SBORNIK,
Moskova, 1958, s.48-65.

JÖN TÜRK HAREKETİ ÖNCESİNDE DOĞU ANADOLU'DA AYAKLANMALAR (MOSKOVA ARŞİVİ BELGELERİNE GÖRE)

Osmanlı İmparatorluğu, milyonlarca emekçinin ağır zulüm altında inlediği bir halklar hapishanesiydi. Sultan hükümetleri, her seferinde milli ayrılıkları alevlendirerek Türk olmayan halklara karşı kanlı katliamlar düzenliyorlardı.

Bu siyaset, ezilen milletlerde gittikçe artan bir hoşnutsuzluk ve nefrete yol açıyordu. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında, Doğu Anadolu'daki Kürt ve Ermeni ayaklanmaları bunun açık kanıtıdır.

Feodal sömürüye maruz kalan ve ağır vergiler altında inleyen Türk köylüsü de ağır bir zulüm altında inlemekteydi.

"En belli başlı köylü vergisi, yasal olarak ürünün yüzde 12,5'undan ibaret olan aşardı. Bundan başka toprak parçasının değerinin yüzde 0,4'ü oranında topraktan vergi alınmaktaydı. Keçi ve koyun başına 5 kuruş, domuzlardan ise değerinin yüzde 5'i ile yüzde 15'i arasında değişen hayvan vergisi alınmaktaydı. Yol vergisi (15 yaşından itibaren herkes 4 gün yol yapım ve onarımında çalışmak veya 16 kuruş ödemek zorundaydı), otlak vergisi ve bunlardan başka tütün, tuz, vs. gibi dolaylı vergiler de vardı.

"Özellikle iltizama verme yoluyla tahsil edilen aşar, ağır bir vergiydi. Mültezimler, çok büyük ölçüde yolsuzluk yapıyor, sonuçta yüzde 12,5'luk yasal ölçünün dışına çıkılarak köylüden yüzde 30-40 arasında vergi alınıyordu."¹

1 A.A. Alimov, *Türkiye'de 1908 Devrimi*, ("Asya'nın Uyanışı. 1905 Yılı ve Doğuda Devrim"), Leningrad, 1935, s.9.

Müslüman olmayan köylüler ek olarak özel salmalar ve çeşitli haraçlar ödemek zorundaydı.

Bütün bunlar emekçi halkta günden güne artan bir hoşnutsuzluğa yol açıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün topraklarında, özellikle Doğu Anadolu'da isyan ateşi birçok bölgeyi sarmaktaydı.

Doğu Anadolu'daki ayaklanmalar A.A. Alimov ve H.M. Tsovikyan'ın çalışmalarında açığa çıkarılmıştır.² Ancak A.A. Alimov sorunun incelenmesini 1907 yılıyla sınırlamıştır. Ermeni dilindeki yayın ve kaynaklardan yararlanan H.M. Tsovikyan ise, daha geniş kapsamlı bir araştırma yapmıştır. Basmacıyan'ın Jön Türk hareketi arefesinde Paris'te yayımlanan makalesi, çok ilgi çekmeyen ama gerçek bilgilerle dolu bir çalışmadır.³ Bununla birlikte Anadolu'da 1906-1907 yıllarında ortaya çıkan hareketin henüz yeterince incelenmediği kanısındayız.

Jön Türk hareketini inceleyen Türk ve diğer burjuva tarihçilerinin çalışmalarında, Anadolu'nun doğusundaki halk hareketlerini henüz yansıtmadıklarını belirtmek gerekir. Bu tarihçiler, sorunu çok yüzeysel bir biçimde incelemiş, 1908 devrimine yol açan olayların nedenlerini açığa çıkarmamışlardır. Örneğin Türk tarihçisi Ahmet Bedevi Kuran, Erzurum'daki ayaklanmanın nedeninin son derece ağır vergiler olduğunu belirtiyor.⁴ Amerikalı tarihçi Ramsaur, Jön Türkler hakkındaki kitabında bu sorunu birkaç cümleyle geçiştiriyor.⁵

20. yüzyılın başında Rusya'da devrim hareketinin gelişmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ciddi bir kuşku yarattı. Bunun nedenlerinden biri de Türkiye'nin doğu bölgelerinden birçok köylünün, ekmeğini ka-

2 A.A. Alimov, *Türkiye'de 1908 Devrimi*, ("Asya'nın Uyanışı..."); H.M. Tsovikyan, "1905 Rus Devriminin Türkiye'deki Devrim Hareketine Etkisi", (*Sovetskoe Vostokovedenie*, 1945, c.III).

3 Basmadjian, "Le Mouvement Revolutionnaire en Asie Mineure," (*Revue du Monde Musulman* (Paris), 1908, sayı 4), s.819-820.

4 A.B. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945.

5 Ernest Edmondson Ramsaur, Jr., *The Young Turks*, New Jersey, 1957, (Türkçe'de yayımlanmıştır. Bkz. E.E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, İstanbul, 1972, s.104-106 ve 149-150.)

zanmak için Kafkas ülkelerine çalışmaya gitmesi ve Rus proletaryasının devrimci düşüncelerini benimsemesiydi. Türk hükümeti, 1905 Rus devriminin ülke halkı üzerindeki etkisinin yayılmasından korkuyordu. Rize'deki Rus konsolos yardımcısı Mayevskiy, 17 Ocak 1906'da yazdığı mesajda şunları bildiriyordu: "Türklerle Kars, Ardahan ve Ahıska'yı karıştıksız geri vermeyi önerelim! ... Reddedeceklerdir."⁶ Bunun nedeni konsolos yardımcısının sözlerine göre, "Kafkasya'da meydana gelen olaylar ve bu olaylara karşı Türk yönetiminin gösterdiği ürkek ve şaşkın tepkidir. Kafkasya'yı sanki bir veba ülkesi gibi tecrit etmek istiyorlardı."

Türk yöneticileri, doğu vilayetlerinin Kafkasya ile ilişkisini bütünüyle kesmek için sınırı kapadılar. Böylelikle göçmen işçilerin kazançlarını kestiler. Sınırın kapanması Kafkas ve Kafkasötesi ülkelerinin tüccarlarıyla büyük çapta alışveriş yapmakta olan tüccarlar sınıfını da olumsuz yönde etkiledi.⁷

Rus Konsolosu Brandt daha 25 Aralık 1905'te şöyle yazıyordu: "Rusya'da meydana gelen olaylar, özellikle Kafkasya'daki grevler ve ayaklanmalar sonucu Kafkas ve Anadolu limanları arasındaki ilişki çok azalmış ve bu durum yerli halkı ekonomik açıdan çok etkilemiştir. Bu yılın başından itibaren buradan Rusya'ya çalışmak için gönderilen işçi sayısı çok azalmış, bir ay önce ise işçi gönderilmesi tamamen durdurulmuştur... Aralık ayı başından itibaren Türk yöneticiler, her ne suretle olursa olsun Batum'a geçiş için pasaport vermeyi durdurdular ve Kafkasya'ya geçişi yalnız işçilere değil, tüccarlara ve diğer kişilere de yasakladılar. Yöneticiler, aynı zamanda, Batum'dan gelen yolcuların Anadolu limanlarına kabul edilmemelerini emrettiler."⁸ Gemilerden biriyle Platan* limanına gelen yolcular yerel yöneticiler tarafından tutuklandılar.⁹

Konsolos şunlara işaret ediyordu: Türk hükümeti, "Rusya'dan dönen kendi uyruğundaki Hristiyanların ülkeye girişlerini engelleyerek onların

buraya devrimci düşünceler getirme tehlikesini önlemeye çalışıyor", aynı zamanda "Müslüman vatandaşlarının Kafkasya'daki karışıklıktan uzak tutulması için önlemler alıyordu..."¹⁰ Brandt, Rusya ile ilişkilerin kesilmesinin halkın ekonomik durumunu olumsuz yönde etkilediğini, çünkü "Trabzon vilayeti ve Anadolu'nun Karadeniz kıyılarındaki halkın büyük bir bölümünün yalnız Rus rublesiyle yaşadığını"¹¹ belirtiyordu.

Türk yöneticilerinin aldığı tüm önlemlere karşı Türkiye'nin doğu bölgelerindeki değişik milletlerin halkı, Rusya'da meydana gelen olayların etkisi altında sultan zulmüne karşı gittikçe daha aktif olarak mücadeleye giriştiler. 1906 Mart ayında Erzurum Başkonsolosu Skryabin şöyle yazıyordu. "Rusya ile sınırı olan vilayetlerin Müslüman halkı arasında aşırı vergilerden doğan hoşnutsuzluk, son zamanlarda Rusya'ya çalışmak için gidenlere pasaport verilmemesi nedeniyle daha da arttı. Bu önlem, birkaç bin Müslümanı yaşama olanaklarından yoksun bıraktı. İşçi kesiminde meydana gelen dalgalanmalara tüccar sınıfı da katıldı. Bunlar Türk yöneticilerden memnun değillerdi ve hareketi yönetmeye başladılar. Tüccar derneği 'Can Veren'e Erzurumlular'ın büyük bir bölümü kaydoldu."¹²

20. yüzyılın başlarına doğru çok sınırlı milli burjuvazinin oluştuğunu belirtmek gerekir. Bu milli burjuvazi, sultan yönetimi tarafından örgütlenen Ermeni katliamları sonucunda önemli ölçüde Türk olmayan burjuvazinin yerini almıştır. Olaylar hakkında şöyle yazılıyor: "Hristiyan halkın Rusya, Amerika, İran, Bulgaristan ve Yunanistan'a göç etmesine neden olan Ermeni katliamından sonra, ticaret yavaş yavaş Müslümanların eline geçmeye başladı. Zengin Anadolu hayvancılığı ve İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'ya artan hayvan ihracatı Türk tüccarlarının eline geçti."¹³

Milli burjuvazi, esas olarak, çok büyük bir tabaka halinde ortaya çıkan sanayi burjuvazisinin ticari-kapitalist unsurlarıyla temsil edilmekteydi ve bu burjuvazinin oluşumu için feodal ve enperyalist zu-

6 "Rusya'nın Dış Politika Arşivi" (A.V.P.R.), f. Politarşiv, d.1428, l. 7.

7 Rus Konsolosu Brandt, "büyük bir işçi kütlesinin her yıl Rusya'ya çalışmaya gittiğini, daha varlıklı halkın ise Kafkasya'daki çeşitli iş ve kuruluşlara katıldığını" belirtiyordu. Bu durum bütün Doğu Anadolu için tipiktir. Yalnız Trabzon'dan değil, Erzurum ve diğer doğu bölgelerinden de her yıl birçok Türk çalışmaya geliyordu. (A.V.P.R., f. Politarşiv, d. 2622, l. 6).

8 Aynı yerde, l. 1-2.

* Türkçe karşılığı bulunamamıştır. Trabzon olabilir. (H.Z. Kars.)

9 Aynı yerde, l. 2.

10 Aynı yerde, d.1428, l. 4.

11 Aynı yerde, l. 6.

12 Aynı yerde, d.1642, l. 20.

13 A. Ter-Arutyunov, "Çağdaş Türkiye'de Siyasi Partiler", (Rus Düşüncesi, 1908, kitap IX), s.168.

lüm bir engel teşkil ediyordu. Türk milli burjuvazisi bu dönemde henüz önemli bir sosyo-politik güce dönüşmemişti. Böyle olmakla birlikte, meydana gelen olaylarda önemli roller oynamaya başlamıştı. Milli burjuvazi egemen rejime karşıydı, Erzurum ve diğer doğu vilayetlerinde gelişen olaylar bunu gösteriyordu. Halkın büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler, zanaatkârlar ve az sayıdaki proletarya için ise sultan yönetiminin zulmü dayanılmaz bir hal almıştı. Sonuçta devrim hareketine halkın birçok tabakası katıldı.

Erzurum Başkonsolosu Skryabin, 15 Mart 1906'da İstanbul'daki elçiye yolladığı mesajda şöyle diyordu: "Kazançlarına uygun düşmekten çok uzak olan aşırı vergiler yüzünden Rusya'ya komşu vilayetlerin Müslüman halkı arasında sultan yönetimine ve son zamanlarda da sultana karşı bir hoşnutsuzluk belirmiştir."¹⁴

Yukarıda adı geçen "Can Veren" derneği, Anadolu'daki devrim hareketine önderlik ediyordu. Bünyesinde önemli sayıda emekçi bulunmasına karşın, Türk ticaret burjuvazisi ve din görevlileri tarafından kurulmuştu.

Bu devrimci kuruluş ordudan da büyük ölçüde destek görmekteydi. Konsolos Skryabin "genç subay ve askerler de derneğe girmişlerdi" diye yazıyordu.¹⁵

"Can Veren" derneği ilk hedef olarak yöneticilerin yolsuzluklarıyla mücadele seçmişti

Hareketin başında sultan yönetimine karşı bazı talepler öne sürüldü. Ama sonra hareket daha geniş bir nitelik kazandı. Doğu Anadolu'daki birçok şehrin yönetimini ele geçirerek halkın sultan yöneticilerine bazı vergileri vermesini yasakladı ve validen dört yüksek memurun değiştirilmesini talep etti.¹⁶

Sultan yönetimiyle mücadele için gerekli parayı toplamak amacıyla, demek, halkı vergiye bağladı.

1906 yılı başında Doğu Anadolu'da köylülerin, işçilerin zanaatkârların ve ticaret burjuvazisinin katıldığı büyük dalgalanmalar oldu. 1906 Mart

ayında Erzurum'da halk gösteriler yaptı. Bunlara katılanlar vergilerin azaltılmasını, belediye başkanı ve bazı memurların değiştirilmesini talep ettiler.

Skryabin hareketin geniş niteliğini belirterek "Nazım Paşa (Erzurum Valisi) hakkındaki şikâyetlerde en zengin ve en fakir kişilerin birleştiğini" yazıyordu.¹⁷

"Can Veren" derneğinin toplantısında İstanbul'a Nazım Paşa'nın Erzurum'dan çağırılması talebiyle telgraf çekilmesi, aksi takdirde isyan çıkacağına bildirilmesi "oybirliği ile kararlaştırıldı..."¹⁸ Telgraflar 8 ve 11 Mart 1906'da çekildi. Valinin baskı yapma tehditleri halkın nefretini artırdı. 15 Mart'ta halk sabahtan itibaren telgrafhaneye giden yollarda toplanmaya başladı.¹⁹

Güçlü bir devriye kolu subayın emriyle kalabalığı kuşattı, "ama birkaç kişi binbaşının üzerine atıldı ve silahını aldı, diğerleri ise askerlere kendilerine engel olmamalarını, çünkü kendi isteklerinin halk ve asker için aynı değerde olduğunu söylediler." Konsolos askerlerin "sessizce dağıldığını" da ekliyor.²⁰ Yirmi bin kişi telgrafhanenin önünde toplandı, altı gösterici binaya girdi ve doğrudan doğruya sultana telgraf çekti.

Halk arasında, gene de, yüksek memurların aldattığı "iyi sultan" inancı vardı. Bu nedenle sultanın Erzurumlulardan itaatkâr olmalarını istediği haberi duyulunca kalabalık arasında "Padişahım çok yaşa!" sesleri duyuldu. Sultana halkın şikâyetleri ve Nazım Paşa'nın valilik görevinden hemen alınması konusundaki ısrarlı ricası bildirildi.²¹

Sultan şikâyetler hakkında bilgisi olmadığını, çeyrek saat sonra cevap vereceğini vaat etti. Birkaç saat geçmesine rağmen cevap gelmedi. Halk dağılmadı. Skryabin mesajında şöyle yazıyordu: "Kar ve yağmur yağıyordu. Çamur ve soğuk havada yırtık pırtık elbiselere bürünmüş olan kalabalığın, içe işleyen yağmur, soğuk ve rutubetten saklanabileceği bir yer yoktu." Ancak gecenin saat birinde sultanın dinlenmeye gittiği ve cevabın ertesi gün verileceği bildirildi. Halk dağıldı. "Kutsal duyuları"

17 Aynı yerde. 1. 28.

18 Aynı yerde. 1. 29.

19 Aynı yerde. 1. 35.

20 Aynı yerde.

21 Aynı yerde. 1. 36.

14 A.V.P.R., f. Politarşiv, d. 1642, I. 10.

15 Aynı yerde. I. 18.

16 Aynı yerde.

derin bir biçimde incinen ahali evlerine gitti.²² Ertesi sabah sultanın birinci sekreteri Tahsin Paşa, Erzurum ordusu komutanı müşir Zeki Paşa'nın tahkikatla görevlendirildiğini bildirdi. Bu cevap Erzurum halkını tatmin etmedi. Erzurumlular her gün telgrafhanenin önündeki meydana toplanıyor ve sultana telgraf çekiyorlardı. Şehirde yönetim halkın eline geçti. Çarşı kapalıydı, ancak gerekli olan bütün şeyler "ekmek, peynir, petrol gibi ihtiyaç maddeleri halk temsilcilerinin sıkı denetimi altında satılıyordu... Fakirleri aldatan vicdansız fırıncılar, kendilerinde bulunan bütün ekmek fakirlere bedava verilerek suretiyle cezalandırılıyorlardı."²³

Skryabin, 7 Nisan 1906 tarihli mesajında İstanbul'daki elçiye, "Can Veren" örgütünün sultana Erzurum halkı tarafından imzalanan bir talep listesi yazdığını bildiriyordu.²⁴

Listede, halkın çeşitli vergilerden muaf tutulması isteğinin yanı sıra Ermeni halktan alınan bedel-i askeriye vergisinin azaltılması gerektiği, "Hamidiye" Kürt birliklerinin lağvedilmesi, sultan idaresi tarafından müteahhitlere ve askerlere maaş yerine verilen senet ve kuponların ödenmesi ve nihayet yerel memurların hareketlerinin ve vilayet bütçesinin sıkı denetim altında tutulması mevcuttu. Talep listesinin yeni atanan Vali Ata Bey'e verilmesi kararlaştırıldı. Bunun için halk temsilcilerinin Ata Bey'i karşılayıp onunda görüşecekleri, şehire üç saat uzaklıktaki Ilıca'da toplanmaları gerekiyordu. Ata Bey, "Can Veren" örgütü toplantısında alınan kararları kabul etmezse geri dönmek zorunda kalacaktı. Geçici olarak Erzurum valiliği görevinde bulunan IV. kolordu komutanı topçu Şevket Paşa bunu öğrenerek şehir halkının şehir sınırları dışına çıkmasını yasakladı.

Böylelikle yöneticiler, Türk olmayan halkın da katıldığı hareketi bozmak için bütün önlemleri aldılar. Olağanüstü vergilerin alınmasına karşı Kürt halkı da ayaklandı. Sultanın "Hamidiye" birlikleri bunlardan kurulmuştu.

"Hınıs'ta Cibranlı ve Zırıklı Hamidiye Kürt Laşiretleri arasında 11 kişinin ölümüne, 60 kişinin yaralanmasına yol açan büyük bir çatışma oldu."²⁵ Rus Konsolosu Skryabin'in bildirdiğine göre "Narman'da büyük

bir ayaklanma oldu ve isyancılar kaymakamı öldürmeye teşebbüs ettiler."²⁶ Ayaklanmanın nedeni kaymakamın askere alınanlara maaş vermeyi kabul etmemesiydi. Benzer olaylar, ordudaki kaynaşmaları da açığa çıkardı. Orduda yeni toplanmış askerlerin kendiliğinden ayaklanmaları, örgütsüz olmalarına rağmen hoşnutsuzluğu açıkça ortaya koyuyordu. Türk yöneticiler, halkı ordunun desteğinden yoksun bırakmak amacıyla Erzurum garnizonundaki Erzurumlu askerleri başka bölgelerden gelen ve Erzurum halkıyla akrabalık ilişkileri bulunmayan askerlerle değiştirdiler. Ama "Can Veren" örgütü, "amaçlarına ulaşmak için ödün vermektense ölmeyi yeğ tutarak" yöneticilere engel olmaya karar vermişti.²⁷

Erzurum halkı arasında devrimci propagandanın güçlenmesine doğu vilayetlerinde polis gözetiminde tutulan siyasi sürgünler yardımcı oluyorlardı. Skryabin, "Erzurum'da sultandan memnun olmayanların sayısı, buraya İstanbul'dan sürülen ve İstanbul valisi Rıdvan Paşa'nın ölümüyle ilgili olan kişilerin gelmesiyle iyice arttı"²⁸ diye yazıyordu. Sürgünlerden biri halk arasında propaganda yaparak sert bir dille Türk yönetim organlarını eleştiriyor, sözlerini sultana lanet okuyarak ve "tahtının başına yıkılmasını" dileyerek bitiriyordu. Konsolos Skryabin, "kısa bir süre önce çok saydıkları halife-padişah hakkında hiçbir Müslümanın olumlu konuşmaması önemlidir" diyordu.²⁹ Bu da Erzurum halkı arasındaki "iyi sultan" hayalinin yıkılmaya başladığını göstermektedir.

"Can Veren" derneği şehire ve vali konağına egemen olarak faaliyetlerine devam etti. Konsolos Skryabin, "polisin adeta yok olduğunu, şehirde düzenin 'Can Veren' toplantılarında görevlendirilen dadaşlar tarafından korunduğunu" yazıyor.³⁰ Çar konsolosu, devrimci örgütün "anarşi" ile suçlanmasına karşın şehirde "sultan yönetimi zamanında bile görülmeyen örnek bir düzen" hüküm sürdüğünü kabul ediyor. Hükümet tam bir şaşkınlık içindeydi. "Can Veren" örgütü, posta idaresi şefi Ali Efendi'yi, sivil mahkeme başkanı Hamdi Efendi'yi, ticari mahkeme başkanı Şefik Bey'i ve ağır ceza mahkemesi başkanı Feyzi Efendi'yi görevlerinden

²² Aynı yerde, 1. 37.

²³ Aynı yerde, 1. 38.

²⁴ Aynı yerde, 1. 59-60.

²⁵ Aynı yerde, 1. 73.

²⁶ Aynı yerde.

²⁷ Aynı yerde, 1. 75-77.

²⁸ Aynı yerde, 1. 79.

²⁹ Aynı yerde, 1. 79-80.

³⁰ Aynı yerde, 1. 85.

uzaklaştırdı. "Diğer memurlar ise örgütün gözünden düşmemek için görevlerini iyi niyetle yapmaya gayret ediyorlardı."³¹ 1906 yılı Ekim'inde hükümetin adamları Erzurum'da devrimci hareketin gelişmesini önlemek amacıyla baskıya giriştiler. Ayaklanmanın başyöneticisi olan müftüyü tutuklayıp sürdüler. Müftüden başka ayaklanmayı yöneten Müslüman komitenin 5 üyesi de tutuklanıp sürüldü. Buna karşılık olarak "Can Veren" örgütü Ata Bey'i tutukladı ve ayaklanmanın önderlerinin serbest bırakılmasını istedi.³² Müftünün tutuklanmasına katıldıkları için polis şefi ve polis memuru Gani Bey öldürüldü. "Güçlü askeri birlikler bu kişilerin öldürülmesini gördüler ama onlara yardım etmediler. Müftü ve diğer tutuklular gece Erzurum'a döndüler. Halk tarafından seçilen kişiler onlara yardım ettiler. Vali eve gönderildi."³³ Müftü ve hareketi yöneten diğerleri hakkında verilen sürgün emri kaldırıldı.

10 Ekim 1906 tarihli telgrafta Skryabin "müftünün dönüşüyle olayların kesildiğini, ama hareketin henüz yatışmadığını... çıkan anarşiyi bildirmenin çok gerekli olduğunu" yazıyordu.³⁴ Bunu izleyen 18 Ekim 1906 tarihli telgrafta konsolos, yeni vali Nuri Bey'in tayinini bildiriyordu.

Devrim hareketi içinde bulunan Rusya'nın çar konsolosunun bu mesajlarında, kendilerinden nefret edilen polislerin ayaklanmacılar tarafından öldürülmesine karışmayan askerlerin hareketinin tasvip edildiği açıkça görülüyor. Konsolos, daha önce de kabul ettiği gibi "Can Veren" örgütünün şehirde düzeni devlet güçlerinden çok daha iyi bir biçimde sağladığını da yazıyor. Konsolos, "Erzurum'da vali Ata Bey'in esir alınması ve polis komiserlerinin öldürülmesiyle meydana gelen olayların faillerinin cezasız kaldığını" yazıyor.³⁵

Hareketi yöneten Müslüman komite faaliyetlerini kesmedi.

Ordu içindeki faaliyete özellikle önem vererek askerlere özel bir çağrıda bulundu. Bu çağrıda peygamber ve Müslüman dini konu edilerek askerler halka karşı silah kullanılamaya çağırılıyordu. Komitenin halka

çağrısı da aynı nitelikteydi. Bunda devletin "dış ve iç düşmanlar...", dolandırıcılar yüzünden zayıflaması söz konusu ediliyordu. Çağrıda, devletin halkı soyduğundan ve memleketi bir yıkıntıya çevirdiğinden de söz ediliyordu. Daha sonra da hareketin yalnızca vatanın ve dinin korunması amacıyla yapıldığı bildiriliyordu: "Siz bu vatanın bu dine inanan evlatlarınsınız, peygamberin müritlerisiniz... İsyan edin! Din uğruna ölmek mutluluktur... Zalimlerin zulmüne boyun eğmek vicdansızlık ve Allahsızlıktır... Askerler bizim evlatlarımızdır. Evlatlar babalarına karşı gelmezler. Onlara yalnız kutsal borçlarının neden ibaret olduğunu açıklayın..."

"Bütün askerler bizimledir.

"Müslümanlar ve saygıdeğer hemşehriler, Tanrı hepimize yardım edecektir."³⁶ Bu çağrılar, Erzurum'da devrimci bir hareket hazırlandığını göstermektedir. Ayaklanan halkla hükümet kuvvetleri arasında sıkı bir bağ oluşmaktadır. Konsolos Skryabin, 1907 Ocak ayında "devrimcilerin hükümetin baskılarından korkmadığını çünkü askerlerin desteğine her zamankinden fazla inandıklarını" yazıyordu.³⁷ Konsolosun ifadesine göre asiler, yeni gelen "Avcı Taburu"nun asker ve subaylarıyla sıkı bir ilişkiye girmişlerdi.³⁸ Bu birliğin asker ve subayları bu bölgenin halkından değildi. Yöneticiler yavaş yavaş ülkenin diğer bölgelerinden yeni askeri birlikler getiriyorlar, yerli halkla ordu arasında yakın ilişkiler kurulmasını önlemek için askeri birliklerin yerlerini sık sık değiştiriyorlardı. Ama bu hareketler amaca ulaşamadı. Erzurumlu devrimciler yalnız askerlerle değil, hemen hemen bütün subaylarla da yakın ilişkiler kurdular. Devrimcileri yalnız Kürt "Hamidiye" alayları korkutuyordu. Çünkü bunlar, "devrimcilere göre yağma uğruna her şeye hazır dılar. Ama böyle bir duruma hazırlık olmak üzere komite yalnız Müslüman erkeklere değil, harekete katılan ve kritik anlarda kocalarından ve çocuklarından daha enerjik öncüler olabilen Müslüman kadınlara da silah dağıttı."³⁹ Erkeklerin yanı sıra kadınlara da silah dağıtılması, geniş çaplı bir silahlı ayaklanmanın hazırlandığını gösteriyor.

Bu arada sultan yönetimi, geniş çaplı bir polis araştırması ve provokasyon hazırlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli halkları

31 Aynı yerde.

32 Aynı yerde, 1. 194.

33 Aynı yerde, 1. 195.

34 Aynı yerde, 1. 210.

35 Aynı yerde, d.1643, 1. 2.

36 Aynı yerde, 1. 7-8.

37 Aynı yerde, 1. 16-17.

38 Aynı yerde, 1. 17.

39 Aynı yerde, 1. 17-18.

arasında milli ayrılık tohumları ekiyordu. Erzurum valisi halkın dikkatini devrimci hareketten çekmek amacıyla Ermeni halka karşı antipati uyandırmaya ve bunu güçlendirmeye çalışıyordu. Skryabin'in bildirdiğine göre Müslümanların vermeyi reddettileri vergileri Ermenilerden topluyor ve "bütün köyleri iflas ettiriyordu."⁴⁰ Türk halkının geri kalmış tabakalarının şoven duygularıyla oynayan yöneticilerin provokasyonlarına karşın, devrimci örgütler arasında ilişki kurulabiliyordu. Erzurum komitesi halka yeni bir çağrıda bulundu. Komite, bu çağrıda halkı "halen mevcut vicdansız rejime son vermeye çağmıyor ve anayasanın yeniden tesisini" istiyordu.⁴¹ Bu çağrıda da dinsel dogmalar kaynak gösteriliyordu.

Çağrı metninden, Türk milli burjuvazisinin anayasanın yeniden tesisini ve parlamentonun kurulması istekleriyle yetindiği, bunda da Müslümanlığı kılavuz alarak hareket ettiği anlaşılıyor. Köylüler ve işçi sınıfı (bu tarihlerde henüz çok az sayıdaydı) kendi sosyal talepleriyle ortaya çıkındılar. Bu da Doğu Anadolu'daki devrimci hareketin sınırlı bir burjuva niteliği taşımasına neden oldu. Ama Türk burjuvazisi, yabancıların müdahalesinin ve eski despot akının yok edilmesi için harekete geçtiğinden objektif olarak tüm ulusun isteklerini yansıtmaktaydı. Bu nedenle "Can Veren" örgütünün hareketleri emekçilerin desteğini kazandı.

Ülkenin doğu vilayetlerindeki devrimci hareketin şiddetlenmesine karşın ülke yöneticileri baskıyı artırdılar. 1907 Şubat ayında devrimci önderlerden Sıtkı adıyla da anılan Sedih Hacı Serdar tutuklandı. Tutuklanma nedeni olarak devrimci "bildirilerin Sedih tarafından dağıtılması"⁴² gösterildi. Ama Türk hükümeti, hareketi, Erzurum ayaklanmalarına katılanlara göstermelik ödünler vererek bastırma yoluna gitti. Erzurum valisi Nuri Bey, 1907 yılı Mart ayı başında "gösterileri yönettikleri gerekçeyle sultan iradesi uyarınca cezalandırılan veya sürülen 60 kadar mahkûmu konağına davet etti."⁴³ Mahkûm edilenlerle birlikte onların fedaisi olan 600 kişi de valiye gitti. Bunlar vali konağının giriş ve çıkışlarını tuttular. Vali, sultanın, yapılan gösteri ve katliamların suçlularını affetti-

ğini, Erzurum'un "bütün Müslüman halkını şahsi vergiden ve 1 Mart'a kadar ödenmeyen hayvanat-ı ehliye vergisinden muaf tuttuğunu, ama bu tarihten başlayarak hayvanat-ı ehliye vergisini herkesin, şahsi vergiyi ise yalnızca zenginlerin ödeyeceğini bildirdi."⁴⁴

Ayaklanmalara katılanlardan valiye davet edilenler ertesi gün cevap vereceklerini bildirdiler. Sultanın ikiyüzlü bildirisi halkı aldatamadı. Ertesi gün 400 kişi valiye gelerek sultanın affını gerektirecek hiçbir harekette bulunmadıklarını bildirdiler. Aynı zamanda, hiç kimsenin ne şahsi vergiyi, ne de hayvanat vergisini ödemeyeceğini bildirdiler ve yeni askere alınanlara vilayet dışında askerlik yaptırılması halinde yerli halkın gençleri askere göndermeyeceğini belirttiler.⁴⁵

Erzurum valisi Nuri Bey, kendisine yönelen tehlikeden kaçınmak amacıyla halka "ya halkın isteklerine karşı sultanın hoşgörüsünü sağlayacağını ya da istifa edeceğini" bildirdi. Vali, 7 Mart 1907'de hareketin yöneticilerini çağırarak sultanın kararını bildirdi. Kararda "inek ve öküz başına 10 kuruş yerine 3 kuruş, eşek başına 7 kuruş yerine 2 kuruş alınacağı bildiriliyordu. Şahsi vergiyi ise halk tayin edecekti." Ama halk ödün vermeye yanaşmıyordu. Konsolos Skryabin, "istibdatçıları tehdit eden ve havafeyle para isteyenlerin ortaya çıkmasıyla konakta işlerin iyice karıştığını" bildiriyordu. Erzurum'da durum o kadar gergindi ki, vali ve birçok memur 5 Mart ile 10 Mart arası evlerinden çıkamadılar.⁴⁶

Bütün bunların sonunda hükümet, halkın isteklerine karşı ödün vermek zorunda kaldı. Komutan Abuk Ahmet Paşa, hareketin yöneticilerini çağırdı ve sultanın halkın gücünü aşan vergilerden sözünü ona haberi olmadığını söyledi.⁴⁷ 12 Mart 1907'de Vali Nuri Bey halkı konağının önüne topladı. Burada askerlerin, yüksek rütbeli subayların ve memurların önünde, sadrazamanın 11 Mart 1907 tarihli telgrafını okudu. Telgrafta "Erzurum vilayetinin yabancı bir devlete komşu olması nedeniyle bu şehir halkının şahsi vergiden ve hayvanat-ı ehliye vergisinden muaf tutulduğu açıklanıyordu."⁴⁸

40 Aynı yerde, I. 23.

41 Aynı yerde, I. 18.

42 Aynı yerde, I. 39-40.

43 Aynı yerde, I. 42.

44 Aynı yerde, I. 43.

45 Aynı yerde, I. 42.

46 Aynı yerde, I. 52-53.

47 Aynı yerde, I. 55.

48 Aynı yerde, I. 56.

Ama hükümet Türk halktan vergilerin bir bölümünü almaktan vazgeçmekle birlikte, ülkenin doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeni halkın mallarını yağma etmeye ve Ermenileri takibe devam ediyordu. Rusya'nın Erzurum'daki diplomatik temsilcilerinin gönderdikleri mesajlarda Ermenilere yapılanlarla ilgili birçok haber vardır. Bunların sonucunda Ermeniler Rus elçiliğine başvurarak kendilerinin Rus uyuşuna kabul edilmelerini rica ettiler. Skryabin, 9 Şubat 1907'de gönderdiği mesajda "Ermenilere yapılan baskı sonucunda birçok köyün Rus uyuşuna geçmek için imza topladığını" yazıyor.⁴⁹

Ermenilerin konsolosa yaptıkları başvuruda şöyle deniyordu: "Biz köylerimizden iş için şehire veya başka bir köye gidemiyoruz. Askerlik vergisinin toplanması için jandarma ve askerler köyümüze geliyorlar. Onlara yataklarımızı seriyoruz, bizi dövmemeleri için onları elimizdekilerin en iyisiyle besliyoruz. Ama kadınlarımız koridora çıktıkları zaman onlara saldırıyorlar. Yollarda Türklere rastladığımızda bir bahane bularak dinimize ve kültürümüze söverek bizi incitiyorlar. Mallarımızı yağına edip bizi dövüyor, kadın ve kızlarımızı kaçırıyorlar. Sulardan yararlanmamızı engelliyorlar. Vergileri almak için yataklarımızı satıyor, bizi dövüp hakaret ediyorlar."⁵⁰ Feodal-teokratik sultan rejiminin zulmü altında bulunan Ermeni halk, işte bu koşullar altında yaşıyordu. Erzurum ve diğer Anadolu şehirlerinde harekete geçen devrimci komiteler, başlangıçta Ermeni halkla birlikte hareket etmekten kaçındıkları halde daha sonra yavaş yavaş sultana karşı verdikleri mücadelede onlarla sıkı ilişki kurdular.

Erzurum'daki hareketin başarısı daha önce bekleme durumunda olan Türk burjuvazisini de komitenin yanına çekti.

Konsolos Skryabin, 27 Mart 1907'de şöyle yazıyordu: "Eski elebaşılardan gizli gece toplanmaları kesilmediği gibi şimdi bunlara zengin Müslümanlar da katılıyor. Bunlar, o zamana kadar dürüstlükleriyle güven veren kişilerdi."⁵¹ Gizli toplantılarda "sultanın halktan korktuğu ve halkın hayallerini gerçekleştirmek için en uygun anın başladığı oybirliğiyle kabul ediliyordu."⁵²

49 Aynı yerde, I. 64.

50 Aynı yerde, I. 69-70.

51 Aynı yerde, I. 84.

52 Aynı yerde.

Ama komite üyeleri arasında hareketin hedefleri konusunda birlik yoktu. Bir bölümü Jön Türk hareketinin etkisi altında bulunuyor ve İran'daki devrim hareketinin başarılarından heyecan duyarak sultandan meclisin kurulmasını istemenin gerekliliğini savunuyordu. Diğer bir grup, Müslümanların dinlerinden koştuklarını söyleyerek halifeden eski sert dinsel geleneklere dönüşmesini istemeleri gerektiğini savunuyordu.⁵³ Hareketi örgütleyenlerin, hatta ilk gruba giren ve daha devrimci ruh taşıyan kişilerin kararsızlığı, halkın geniş yardımlarına dayanma konusundaki isteksizlik, Erzurum ayaklanmasının başarısızlık nedeni oldu.

1906-1907 yıllarında Erzurum'da meydana gelen olaylar, halkın desteğine dayanan kararlı hareketlerin oluşması halinde önceden düşünülmeyen ödünlerin Jön Türk devriminden daha iki yıl önce sultandan koparılabilmesi olasılığını ortaya koyuyordu. Bu sırada doğu vilayetlerinde hareket için çok uygun bir ortam vardı. Kahire'de yayımlanan Jön Türk organı *Türk*, Kastamonu'daki olaylardan söz etmekteydi. Kastamonu halkı belediye seçimlerine katılmayı reddediyordu. Halk, yerel askeri birlikler komutanının evi önünde toplanarak ona temsilciler yolladı. Temsilciler şunları bildirdiler: "Biz şehrin gelir ve giderini bilmediğimiz için oy kullanamayız. Bizim tarafımızdan seçilen kişiler bize hesap vermeli ve görevlerini dürüstlikle yapmalıdırlar. Şahsi vergiye gelince, bunu uzun zamandan beri almaktasınız ama bu yasal değildir. Çünkü fakirle zengin arasında bir ayırım yapılmamaktadır. Örneğin bir öğrenci, bir ev sahibi kadar vergi ödemektedir. Ayrıca bütün tanınmış kişiler bu vergiden muaf tutulmuştur. En önemli tüccarlar ve valimiz vergi ödememektedirler. Bu nedenle, biz de bir kuruş vermeyiz."⁵⁴

Temsilciler diğer yolsuzluklardan da şikâyet ediyor ve ortak dilekçelerinin sultana yollanmasında ısrar ediyorlardı. Komutan başlangıçta bunun kendi işi olmadığını söyleyerek kabul etmedi, ancak sonunda halkın isteğini yerine getirmeye söz verdi.

Birkaç gün süren sonuçsuz bir bekleyişten sonra halk, telgrafhaneyi ele geçirdi ve sultana telgraf çekti.

53 Aynı yerde, I. 84-85.

54 Basmadjian, "Le Mouvement Revolutionnaire en Asie Mineure", s.820.

Sultan cevabında halka selamlarını yolluyor, halkı sükûnete ve düzene çağırıyordu. Yeni verginin konmasının ordunun ihtiyaçları gereği olduğunu açıklıyordu. Ayaklananlar valiyi ve vergi baştahsildarını uzaklaştırmak istiyorlardı. Halkı yatıştırmak için sultan bu kişileri görevden almak zorunda kaldı.

Kastamonu olaylarını, çevre köyler halkının vergilerin azaltılması isteğiyle giriştikleri ayaklanmalar izledi. Diyarbakır, Sinop ve diğer şehirlerde de ayaklanmalar meydana geldi. Diyarbakır halkı, sultandan kendilerini büyük Kürt feodali İbrahim'in yağma ve baskılarından kurtarmasını istiyordu. İbrahim Bey, paşa rütbesiyle sultanın özel "Hamidiye" Kürt birliklerinde görevliydi. Halka, İbrahim Paşa'nın görevden alınacağı sözü verildi. Aradan uzun bir süre geçti. İbrahim Paşa görevden alınmadığı gibi sultan tarafından taltif edildi.

800 Diyarbakırlı (Türk ve Ermeni) vali konağına giderek İbrahim Paşa'nın sert bir biçimde cezalandırılmasını istediler. Vali halkın karşısına çıkmaktan korkarak onları vaatlerle başından savmayı denedi. Bunun üzerine ayaklananlar telgrafhaneyi işgal ettiler ve başkentten cevap bekleyerek 11 saat ellerinde tuttular. Sultanın cevabında İbrahim Paşa'nın cezalandırılacağı, valinin görevden alınacağı ve İstanbul'dan özel müfettişlerin gönderileceği bildiriliyordu. Özel müfettişler gerçekten geldiler, ama her şeyden önce ayaklananların isimlerini açığa çıkarmakla uğraştılar.⁵⁵ Diyarbakır'daki ayaklanmalar Harput, Dersim, Van ve diğer şehirlerde yayıldı. Dersim'de hükümet kuvvetleri tarafından zalimce bastırılan bir Kürt ayaklanması oldu.

Büyük bir ayaklanma da Trabzon'da meydana geldi. Rus Konsolosu Brandt'ın mesajında Ferit Paşa'nın yeni Trabzon valisi olarak atanmasının halk arasında hoşnutsuzluk yarattığı bildiriliyordu: "Bazı yerlerde yeni valinin göreve başlamasına karşı direnmeye çağıran afişler asılmıştır..."⁵⁶ Konsolos, aynı yıl içinde dört valinin değiştirildiğini de yazıyordu. Trabzon'da "halka Erzurumlular gibi yeni konan vergi-i şahsiyi vermemeleri için çağrıda bulunan bildiriler dağıtılıyordu. Bu verginin toplanmasına hükümet henüz kesin olarak başlamamıştı."⁵⁷

55 Aynı yerde, s.832.

56 A.V.P.R., f. Politarişiv, d. 1428, I. 21.

57 Aynı yerde, I. 42.

Yöneticiler Erzurum olaylarıyla ilgili haberlerin yayılmasını önlemek istediler. Erzurum'dan gelen postalara el koydular. "Erzurum'daki olaylar hakkında uluorta konuşanları tutukladılar."⁵⁸

Durum, doğu vilayetlerinde başlayan açlıkla daha da ağırlaştı. Erzurum'da tefeci tüccarlar ekmek yetersizliğinden yararlanarak fiyatları çok artırdılar. Yöneticiler, açlığın yardımıyla hareketi bastırabileceklerini düşünerek un tüccarlarının bu hareketini açıkça destekliyorlardı.

Erzurum ve Bayburt'ta halk, fırınları ve un tüccarlarının dükkânlarını yağma etmeye başladı. Erzurumlu zenginler arasında tam bir panik hüküm sürüyordu. Malyemez, Nemlizade, İsmail Korukçuzade, Alemdarza-de gibi büyük kapitalistler şehri terk ettiler.⁵⁹ Bunlar, yalnız Erzurum ve diğer şehirlerin halkını değil, çevre köyleri de ekonomik esaret altında tutan tefeci-tüccarlardı. Bunlar, köylülere büyük faizlerle borç veriyor, daha sonra da onların ürünlerini yok pahasına satın alıyorlardı. Rus Konsolosu, "ticari anlamda buğday satışı tamamen kesildi. Elleri fazla miktarda buğday bulunanlar yaşamlarından korkarak dükkânlarını açtılar. Çok zarara girmeden mallarını satabilirlerse kendilerini mutlu sayıyorlar"⁶⁰ diyordu.

Devrimci Erzurum komitesi, Vali Nuri Bey'in tüccarları "un fiyatlarını artırmaları konusunda desteklediğini açığa çıkardı."⁶¹

Devrimci komite, hareketinin amacını halka açıklayarak defalarca çağrıda bulundu. Yeni gelir vergisinin yürürlüğe girmesine karşı "Can Veren" örgütü şehirde binlerce bildiri dağıttı.⁶² Bildirilere Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılması istenen devlet reformları tasarısı eklenmişti.⁶³

Tasarıda son derece ılımlı burjuva reformlarından söz ediliyor, işçilerin ve köylülerin haklarının korunmasından, en önemlisi de az topraklı veya topraksız köylülere toprak dağıtılmasından hiç söz edilmiyordu. Ama bu ılımlı reformların gerçekleştirilmesi bile ilerici bir anlam taşır. Çünkü bunların kabulü, sultan istibdadının sınırlanması demektir.

58 Aynı yerde.

59 Aynı yerde, d. 1643, I. 214.

60 Aynı yerde, I. 215.

61 Aynı yerde, I. 235-236.

62 Aynı yerde, I. 237.

63 Aynı yerde, I. 239-255.

Bildiride, sultan rejiminin despotizminden, yüksek memurların satılmışlığından söz ediliyordu: "Onlar (memurlar) –deniyordu– ülkenin zenginliklerini yabancılara demiryolu inşası hakkı, kömür ve maden yataklarını işletme hakkı gibi isimler altında açıkça satıyorlar."⁶⁴ Bildiride maden yataklarının yabancı şirketlere satışından önemli kişilerin para kazandıkları belirtiliyordu. Bunlar İzzet Paşa, Tahsin Paşa gibi kişilerdi. "Biz demiryolu inşasına büyük gereksinme duyuyoruz ama, inşaa hakkı yabancılara o kadar yüksek fiyatla verilmektedir ki, bu inşaatlardan gelecek yarar bizim için anlanımı yitirmektedir."⁶⁵

Bildiride sultan memurlarının yağmacılığı ve rüşvetçiliği de belirtiliyordu. "Fakir halktan zorla, amansız jandarmaların kançısıyla alınan paralar"dan söz ediliyordu.⁶⁶ Bildiri birlik istiyor ve "rejimi yıkalım... alçak zalimlerden kurtulalım" diyordu.⁶⁷

Çağrıda Rusya'daki olaylardan ve İran halkının başarısından söz ediliyordu.⁶⁸ "Devletin güçlü ve halkın mutlu olabilmesi için kanun-u esasi ve millet meclisinin gerekliliği..." belirtiliyordu... "Her yerde, şehirlerde, köylerde, kasabalarda birleşelim! Üç veya beş soylu kişiden oluşan birlikler kuralım. Yüksek ideallere sahip böyle birliklerin sayısı kısa bir süre sonra artacaktır." Bildiride kurtuluş mücadelesinde Müslüman ve Hristiyanların birlikte hareket etmelerinden söz edilerek "bu despot rejimden, ancak Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki dostluk ve kardeşliğin güçlenmesiyle kurtulabileceği" belirtiliyordu.⁶⁹

Ayaklanmayı örgütleyenlerin kendi dar taraftar çevrelerine dayanmaları ve tasarılarında emekçilerin yaşamlarını kolaylaştırmaktan hiç söz etmemeleri nedeniyle, çağrıları, geniş halk kitlelerinden destek görmedi.

Bu da yeni Erzurum valisi Abdülvahap Paşa'nın olayları önleyerek hazırlanan ayaklanmanın patlamasını olanaksız kılmasıyla sonuçlandı.

1907 Kasım ayında kitle halinde tutuklamalar yapıldı. Bu tutuklamalar yalnız Erzurum'da değil, komşu şehir ve köylerde de gece-gündüz devam

etti. Erzurum'da tutuklananların büyük bir bölümü Türk milli burjuvazisinin, aydın sınıfının ve din adamlarının ileri gelenleriydi. Hareket sonucu tutuklananlar arasında avukat Seyfullah Efendi, Erzurum'un büyük zenginlerinden birinin oğlu İzzet Malyemez, Yağcı Arif, müftü Hacı Akif, Mezararkalı Mevlut, Hacı Şevket ve diğerleri vardı. Tutuklananlar, ağır işkencelere maruz kaldılar ve bunun sonucunda da aralarında Mezararkalı Mevlut'un da bulunduğu birkaç kişi öldü.⁷⁰

Rus Konsoloslu Skryabin'in sözlerine göre 1907 Kasım ayının ortalarına doğru "92 kişi tutuklandı. Bunlardan 80'i tüccar ve zengin kişilerdi."⁷¹ Bu, hareketin yöneticilerinin sosyal ve sınıfsal karakterini belirtmeye yeterlidir. Aralık ayı başında Erzurum'da tutuklananların sayısı 112'ye ulaştı. Bundan başka, Konsolos'un belirttiği gibi "her gün taşradan birkaç kişi getirmekteydiler. Taşrada kolluk kuvvetlerinin yarattığı korku ve dehşet hüküm sürüyordu. Bu koşullarda polis taşrada gittikçe daha fazla önem kazanıyor ve polisler günden güne değil, saatten saate zenginleşiyorlardı."⁷²

Çarlık Rusyası'nın konsoloslu, terörün en hararetli anında doğu vilayetlerindeki olaylar hakkında şöyle yazıyordu: "İnitiler sanki kış fırtınasının uğultusuyla etrafa yayılıyordu. Yolda her adımda prangaların meşum sesine, dehşet ve umutsuzluğa rastlanıyordu. İnsanın ruhu, ancak sınırı geçtikten sonra kendisini boğan kâbustan kurtulabiliyordu."⁷³

Tutuklama ve yargılamalar yalnız Erzurum'da değil, bütün Anadolu'da devam etti. 28 Ocak 1908'de Erzurum'da Salih Bey'in başkanlık ettiği olağanüstü mahkeme "vilayetteki devlete karşı hareketler" davasını incelemeye başladı. Sanıklar (99 kişi), polisleri öldürmek, devlet düzenini yıkmaya yönelik hareketlerde bulunmak ve "parlamento yönetimi lehinde propaganda yaparak bu amaçla halk arasında yasadışı yayın, devrimci gazete ve bildirileri yaymaya çalışmakla" suçlanıyorlardı. Ayrıca Vali Ata Bey'i yaralamak, "şahsi vergi" ve "hayvanat-ı ehliye vergisi"ni kaldırmaya çalışmakla da suçlanıyorlardı.⁷⁴

64 Aynı yerde, 1. 247.

65 Aynı yerde, 1. 247.

66 Aynı yerde, 1. 250.

67 Aynı yerde, 1. 251.

68 Aynı yerde, 1. 252.

69 Aynı yerde, 1. 254-255.

70 Aynı yerde, 1. 270-271.

71 Aynı yerde, 1. 277.

72 Aynı yerde, 1. 274.

73 Aynı yerde, d. 2676, 1. 49-50.

74 Aynı yerde, 1. 15-17.

Yalnız 19 kişi "delil yetersizliğinden" beraat etti. 8 tutuklu (bu arada Rıza Asker, Kahveci Adil, Bezzaz Şükrü, Kuşbaz Kâmil, Köse Abdül-rıza) ölüm cezasına, 18 tutuklu ömür boyu hapis cezasına, diğerleriye çeşitli cezalara çarptırıldılar.

1908 yılı başında Ermeni halk üzerindeki baskı ve takip arttı. 1908 yılı Ocak ayında Erzurum'da başkonsofos olarak bulunan Blum, mesajında, Van'da bulunan ve "Ermeni devrimci örgütüne ait olan silah deposunun bulunması nedeniyle Ermeniler arasında yapılan tutuklamalar"dan söz ediyordu.⁷⁵

Amansız terör rejimi ve açlık (açlıktan ölümler de görülmüyordu) siyasi havayı daha da gerginleştiriyordu. Blum, "insafsız vergi toplama işlemi -ki artık mırıldanmaya başlayan fakir halk son atını, tavuğunu, yatağını satmaya başlamıştı- yeni halk ayaklanmaları için olumlu tohumlar ekiyordu" diyor.⁷⁶

Böylelikle doğu vilayetlerindeki durum çok gergin olarak kalmaya devam ediyordu.

Kitleler arasında, Türkiye'de 1908 devrimine neden olan sultan istibdadının zulmüne ve hüküm süren siyasi rejime karşı hoşnutsuzluk büyümeye devam etti.

BELGE X

Mustafa Akif, Tütenk
MAHSUL-İ LEYALİ-İ HAYATIM veya GÖRÜŞ VE SEZİŞ
(El yazması günlük-anı).*

KARA-AMİD,

İstanbul, 1960, sayı 2-4, s.318-320'den naklen.

...
f) Hamidiye Aşiret Alayından Milli-İbrahim Paşa-Berho'nun Vilayet-teki Müslümanlara Yaptığı Zulümler ve Birinci-Telgrafhane Hâdisesi.
(II. Defter, s.66-70):

...Viranşehir'de Milli aşireti reisi Temüroğlu Hamidiye Mirlivasi İbrahim Paşa-Berho'nun emriyle, Hristiyanlara ait köyler hariç bütün İslam köylerini yağmaya, yakmaya başladılar. Bu Hamidiye aşiret alayı, yalnız Diyarbakır şehrine değil, Diyarbakır'e merbut şark, şimal dağ kazaları müstesna olmak üzere bütün vilayet kazalarına merbut köyleri

* M.A. Tütenk ve anıları hakkında şu bilgiler verilmektedir. (Bkz. *Kara-Amid*. "Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği"nin yılda üç defa çıkardığı kültür dergisi, II-III. yıl, sayı 2-4, 1956-1957-1958, s.311):

"... rahmetli muallim Mustafa Akif Tütenk (1875-1952 Ekim 18), zengin bir kütüphane ile "Mahsul-i Leyali-i Hayatım" veya "Görüş ve Seziş" adını verdiği kendi el yazısıyla yazılmış dört defter bırakmıştır. Bu defterlerde: Diyarbakır'ın tarihçesi... ve 1952 yılına değin son 60 yılda olup biten başlıca vakalar ve bunlarla ilgili şahıslar üzerine çok değerli bilgi, haber ve hatıralar ile vesikalar bulunmaktadır. Çoğu mürekkeple ve kalanı kurşun kalemle yazılan bu defterler, rahmetlinin oğlu Hasan Kadri Tütenk tarafından, istifade edilmek üzere derneğimize verilmiştir."

El yazması anılar tarafımızdan bulunamamıştır. Bu nedenle, anıların *Kara-Amid* dergisinde yayımlanan ve konuyla ilgili bölümleri buraya alınmıştır. Anılar, 1967 *Diyarbakır 11 Yılığ*'ında da kaynak gösterilmektedir (bkz. s.205-206). (H.Z. Kars.)

müstemleke haline sokmuşlardı. Elleriindeki askeri silah sayesinde aşiretten olan hasımlarını da istisâle, tenkile muvaffak oldular. Kazalarda bulunan seyyar ve süvari jandarmalar ve hatta takibe çıkan piyade muvazzaf askerlerini de, elindeki tüfengi almak için türlü işkencelerle mahv ve şehid ederlerdi. Hükümet merkezine (dayanarak) ve merbut oldukları (Erzincan'daki) Dördüncü Ordu Müşiri Çerkes Zeki Paşa'nın himayesinde yapmadıkları fezahat kalmamıştı.... Valileri tahkir, ahaliyi tahvif eden bu İslam haini, yalnız Abdülhamid ve etrafındaki en yakın zalemeyi her sene arap yağlarıyla ve altın çıkınları ile doyururdu. Müşir Zeki Paşa'nın senevi sureleri de ayrıca (Erzincan'a) gönderilirdi.

321 (1905) senesinde Fehmi Beğ, Diyarbakir'de vali bulunuyordu. Ahali telgrafla, arz-ı mahzar şikâyetten fayda görmedikleri için (şimdi Namık Kemal İlkokulu yapılan) eski telgrafhaneyi işgal ettiler.* Ve doğrudan doğruya Abdülhamid'e müracaatle, İbrahim Paşa ve avenesinin askerlikten tardıyla, Padişahın mu'tadı olan nefyinden bunların da müstefid olmasını istediler. (Mâmeyn'deki) Başkâtip Tahsin'den ve Ordu Müşiri Zeki'den de memnun olmadıklarını bildirdiler.

Bu müracaatlar, bir "Selâm-ı Şâhâne" ile bir de bir "Heyet-i Tahkikiyye"nin gönderileceği ile kapandı. Tahkik memurları geldi. Verilen rapor, ne aşırılan malları iade, ne zorbaları ıslah etmedi...

g) 1324 (1908) yılında Milli-İbrahim'in "İkinci Kıyam"ı (II. Defter, s.75-76):

"Çöl-Sultani" namını alan Milli aşiretinin hudûd-i i'tisâfı tevessü etmişti. Necid, Musul, Deyrizor, Haleb, Urfa ve Diyarbakir'le mahdud geniş arazide Milli atlıları istedikleri surette at sürmekte ve diledikleri mamureyi gaarât eylemekte idiler. Bir derecede ki, kendilerine mensub olmayan veya mensuplarının rızası istihsal etmeyen, velev-ki tüccar olsun, seyahat edemezdi. Ticarete emniyet mahdud olmağla, rûsûm-i Milli'yeye bağlanmıştı. Münferid seyahat şöyle dursun, memleketin garb ve cenubunda kabileler ve kervanların da seyahatleri durmuş

olduğu bir sırada ikinci defa olarak telgrafhane işgal edildi. Telgraf memurları işten men'edildi. Makineleri kıyamcılar işgal ettiler. Bu kıyam üç gün, üç gece sürdü.*

10 Temmuz 324 (23 Temmuz 1908)'te Meşrutıyyet İlanı, Berh-İbrahim Paşa'nın yıldızının sönmesini temin etti...

* İkinci Telgrafhane Hadisesi, 1967 *Diyarbakır II Yılığ*'ında şöyle anlatılmaktadır (bkz. s.206):

"Hükümet erkânının hadiselere bigâne kalışı halkı yeniden coşturdu. Ziya Gökalp başta olmak üzere Piriçizade Arif, Yasinzade Şevki (Ekinci), Cizrelioğlu Aziz, Hacı Kadırazade Rıza, Müftü Suphi Efendi ve şehrin diğer üleri gelenleri Nakib-ül Eşraf Hacı Mesut Bey'in evinde toplandılar. Yeniden telgrafhane işgal edildi. On bir gün işgal altında kalan telgrafhanede Padişaha İbrahim Paşa'nın tenkili hakkında birçok teller çekildi. Sarayın bütün ısrarlarına rağmen halk dağılmadı. Telgrafhanenin on bir gün işgaliyle bütün muhabereyi kesmesi Bâb-Âli'yi telaşlandırdı. Nihayet, İbrahim Paşa'nın Halep'e gönderileceği ve gerekli tahkikatın yaptırılarak tecziyesi cihetine gidileceği ve gasp edilen malların iade olunacağı hakkında ferman çıkınca halk dağıldı. Telgrafhane de işgalden kurtulmuş oldu. Bu olay 1908 yılında cereyan etmişti."

* Bu olay, 1905 Temmuz'unda olmuştur (bkz. 1967 *Diyarbakır II Yılığ*, s.205). (H.Z. Kars.)